

II ДЕО

ПОЧЕТНЕ ОПЕРАЦИЈЕ
НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКЕ ВОЈСКЕ У СРБИЈИ

ПРОДОР ОПЕРАТИВНЕ ГРУПЕ ДИВИЗИЈА У ЈУЖНУ СРБИЈУ

Двадесет петог јула 1944. године, после разбијања немачких и квислиншких албанских снага код Андријевице, Штаб Оперативне групе дивизија, у којем је функцију команданта преузео генерал-потпуковник Пеко Дапчевић, наредио је извлачење снага и њихово груписање на ширем простору Берана ради хитног покрета за Србију. Извршење тог задатка је олакшано разбијањем непријатељског напада и ангажовањем 3. дивизије 2. ударног корпуса Иародноослободилачке војске на уништењу преосталих немачких снага. У исто време је и врховни командант предузео мере да се наступање Оперативне групе изврши са што мање сметњи: пред њен полазак у Србију наредио је 2. ударном корпусу и 1. пролетерској дивизији да, нападом на непријатељска упоришта у средњем току Лима, привежу за себе непркјатељске снаге. Извршавајући ово наређење, 1. пролетерска дивизија 1. пролетерског корпуса, поред честих акција у зони источно од Бијелог Поља и Бродарева, предузела је активна дејства и на десној обали Лима, у рејону села Страњана, што је принудило непријатеља да према њој привуче део својих снага из Сјенице и олакшало кретање Оперативне групе, јер непријатељ није могао код Сјенице имати јаче груписане

снаге које би покушале да онемогуће тај покрет. И 37. ударна дивизија 2. корпуса је 30. јула прешла преко Лима између Прибоја и Пријепоља и развила дејства у правцу Златибора, везујући за себе непријатељске снаге на овом простору. За то време је 3. ударна дивизија 2. корпуса затварала правце од Пећи и Рожаја ка Андријевици и Беранама и својим офанзивним акцијама везивала пажњу непријатељских снага које су се налазиле на простору Плава, Гусиња, Пећи и Рожаја.

Дејствима свих тих јединица Народноослободилачке војске у горњем и средњем току Лима немачке команде су биле обмануте о намерама Оперативне групе дивизија и о месту и распореду главних снага Народноослободилачке војске на црногорско-санџачком оперативном подручју, па су приликом преласка Оперативне групе преко Ибра били у дилеми где да упуте 1. брдску дивизију, коју су специјално за ове операције довели из Грчке. Ова дејства су повољно утицала на извршење задатка Оперативне групе све до њеног избијања на огранке Копаноника.

Двадесет седмог јула Оперативна група дивизија је била потпуно спремна за операције у Србији. Пошто је о овоме донео одлуку, тога дана у 15 часова генерал Пеко Дапчевић, командант Групе, издао је заповест за наступни марш-маневар општим правцем Беране—села Суви До—Жуљевићи—планина Рогозна—Ибар—Копаноник. Ради постизања што веће брзине и успешног саваладавања препрека, марш је требало изводити у три колоне, а почетак марша био је предвиђен за 28. јул увече. Уједно су дивизије добиле задатак да сломе очекивани отпор непријатељских снага на својим маршевским правцима и биле су упозорене на могућност напада непријатељских тенкова из Сјенице према селима Грацу и Сувом Долу.

Према тој заповести, десна колона, коју су чиниле три бригаде 5. ударне дивизије, под командом пуковника Милутина Мораче и политичког комесара потпуковника Илије Матерића, требало је 28. јула у 19 часова да крене с простора села Калудре и Загорја, основним правцем села Горажде—Врбица—Трпеза—Паучина и на овом правцу ликвидирати непријатељске снаге; средњој колони, састава три бригаде 2. пролетерске дивизије, под командом пуковника Љуба Вучковића и политичког комесара потпуковника Милинка Ђуровића, која ће кренути у исто време кад и десна колона с простора села Буче—Долац—Дапсиће, наређено је да маршује правцем преко села Будимља, Туцања, Хазана, Савиног Бора, Крушчице, са задатком да успут ликвидира непријатељска упоришта и прочисти терен у зони наступања, а левој колони, у којој су се налазиле три бригаде 17. ударне дивизије, под командом пуковника Глига Мандића и политичког комесара потпуковника Бранка Петричевића, која ће такође кренути у исто време с простора села Бабино—Горажде, да маршује правцем преко Бијеле коте, села Орахова, Османова брда, Оштре главице, и ту се задржи 29. јула до 20 часова, а затим продужи наступање преко Моравца на простор села Суви До—Градац, обезбеђујући се од евентуалног напада непријатеља с правца Пештера и Сјенице.

Јединице су упозорене на будност и осигурање у покрету, јер се претпостављало да ће непријатељ настојати да из заседа наноси губитке и убија курире.

После пријема заповести, јединице су предузеле не- посредне припреме за марш. На састанцима штабова бригада и батаљона посебно су наглашени војно-поли- тички значај операција у Србији и улога Оперативне групе дивизија у њима. Такође су на кратким политич- ким и војним састанцима извршене морално-политичке припреме са целокупним људством у циљу што бољег извршења предстојећег задатка. Предузете су и мере да непријатељ ништа не дозна о јачини и намерама Групе. Сви штабови и старешине јединица упозорили су борце да непријатељска шпијунажа ради и да ће на- стојати да дозна поједине податке о покрету јединица, те да с мештанима о правим називима јединица и о правцима њиховог кретања ништа не треба одређено говорити. Да би се тајност обезбедила, све јединице су добиле шифроване уместо стварних назива, а наређено је да се на документацији не употребљавају печати, него одређени бројеви. Тако је Штаб Оперативне групе постао тајанствени »0-1«, 2. пролетерске дивизије »П- 1«, 5. ударне дивизије »К-1«, а 17. ударне дивизије »Б-1«. Њихове бригаде и батаљони добили су, такође, одго- варајуће словно-бројне шифре.

Одмах у почетку марша колоне су у долини ре- чице Лешнице наишле на организован отпор делова тзв. Муслиманског добровољачког корпуса под коман- дом немачког обласног полицијског команданта есе- совског пуковника штандартенфирера Кремплера, а у рејону Кацубера (око 15 километара источно од Бера- на) — на отпор немачке батаљонске борбене групе »Бендл« и албанских квислиншких снага. Међути.м, то су биле слабе снаге и њихова одбрана је била брзо сломљена. У овим првим, кратким, окршајима примеће-

ни су слаб морал и несигурност непријатеља, што је, вероватно, било последица пораза на сектору Чакор—Андријевица. Немачке окупаторске и албанске квислиншке јединице, потучене у тим сукобима, нису се могле брзо средити и организовати за даљи озбиљнији отпор, што је олакшало брже кретање Оперативне групе дивизија. Што је дубље продирала у новопазареки Санцак, непријатељски отпор био је све слабији. Нарочито је фашистичка муслиманска милиција бегала у паници и евакуисала села, водећи за собом народ, стоку и све што је могла понети.

У први мах окупатор није знао намере и јачину снага Оперативне групе које су прешле Лешницу и продирале у Пештер. Командант немачке Више команде Црне Горе («М» — «Монтенегро») генерал Леб, који је био одговоран за то подручје, претпостављао је да је реч о продору слабијих снага Народноослободилачке војске на Пештерску висораван, односно »да се ради о дејствима самосталних непријатељских група, с вероватним задатком насилног извиђања и везивања снага, што претпоставља почетну фазу за офанзиву,²⁴ па је тамошњим својим снагама наредио да их противнападом одбаце ка Бернама.

Тридесетог јула ујутру Оперативна група је наставила покрет у духу замисли њеног Штаба. Колоне су се кретале кроз крајеве које је природа богато обдарила прекрасним пејсажом — благим брдским тереном, пространим цветним ливадама, густим шумарцима и бистрим потоцима; села за око лепа, збијена, куће од брвана покривене шиндром. Милина је била кретати се тим тереном.

У току марша претходнице су развиле извиђачко-обавештајну службу, ради прикупљања података о непријатељу и раоположењу становништва. Успут су прет-

ходнице водиле и слабије борбе против мањих група Муслиманске фашистичке милиције. Њихов је отпор брзо разбијен: непријатељ се делом разбежао, а делом предао. На тај начин и по предвиђеном плану Оперативна група дивизија је достигла простор села Долови—Рвеница—Шипче—Лескова—Суви До.

Сутрадан, 31. јула, све колоне Оперативне групе дивизија су наставиле покрет с циљем да пређу пут који везује Нови Пазар и Рожај. Претходнице су кренуле у 4 часа, а главнине у 5 часова. На том путу маршевске колоне су имале мање сукобе са деловима муслиманске милиције, али те борбе нису омеле марш и битније утицале на гшанирано кретање дивизија.

И следећег дана, 1. августа, марш је текао по плану, иако је време било јако кишовито, а терен блатњав. Група је почела марш с претходницама у 4 часа, а са главнином око 6 часова и кретала се у одвојеним колонама. У току покрета код жандармеријске станице у селу Горњој Јошаници 2. крајишка бригада 17. дивизије, под командом Драгутина Станића и политичког комесара мајора Идриза Ћејвана, наишла је на забункерисану непријатељску посаду коју је сачињавало око 80 војника немачког 5. полицијског пука и месни милиционери. Одмах је извршен напад. Користећи густу маглу, која је прикрила кретање и распоред снага, 2. батаљон ове бригаде се неприметно привукао, опколио зграду страже и лако савладао отпор изненађеног непријатеља, иако се он бранио из солидно грађених бункера. Том приликом су постигнути изненађујуће добри резултати: погинуло је 28 војника, међу којима четири немачка подофицира, а 42 милиционера су заробљена. Половина милиционера добровољно је ступила у 2. бригаду, а остали су пуштени кућама. То је био резултат разговора политичких вођа Албанаца са члановима шта-

ба бригаде. Заплењена су четири пушкомитраљеза, 52 пушке, четири пиштоља, један аутомат и доста друге спреме и хране. Жандармеријска станица је спаљена, а на путу у долини Јошанице су порушена два моста.

Тога дана је Оперативна група дивизије избила на простор села Бубе, Војковиће и Знуша, јужно од Новог Пазара. Одатле је Штаб групе Врховном штабу упутио предлог о даљим дејствима. Сматрао је да не би требало да се 5. и 17. дивизија задржавају на левој обали Ибра, на простору планина Голије и Јавора, како је то раније предвиђао Врховни штаб, већ да све три дивизије крену преко Ибра у јужну Србију, да овладају Копаоником, да се повежу и да, по потреби, пруже подршку јединицама Главног штаба Србије, а затим да наставе продор преко ибарске пруге, између Рашке и Краљева, у западну Србију, тамо се споје с осталим снагама које ће продирати у Србију (1. пролетерским и 12. ударним корпусом) и на том подручју продуже дејства. Штаб је сматрао да је за сва ова дејства потребно двадесетак дана.

»Ако је непријатељ повукао главнину снага и ако су четници остали на Копаонику«, стајало је у том предлогу — »ми смо мишљења да са све три дивизије пођемо тамо, очистимо Копаоник, помогнемо поновном уопостављању слободне територије, попунимо јединице, дамо кадрове за Кочине дивизије, а онда с наше три дивизије кренемо преко ибарске пруге, између Рашке и Краљева, у западну Србију. За све ово би требало двадесет дана. Одговорите хитно, јер трећег увече избијемо на пругу и рушимо је«.²⁵

Врховни штаб се сагласио с овим предлогом, па је Оперативна група дивизија већ 2. августа наставила марш према Ибру и истог дана избила на гребен Рогозине, у непосредну близину Ибра.

Овај наступни марш на планинском земљишту је био утолико напорнији што је киша стално отежавала кретање. Уз пут је скромно прослављен 2. август, годишњица формирања 2. крајишке бригаде 17. дивизије. Прослави су присуствовали и чланови Штаба дивизије. За већу свечаност, очевидно, није било времена. Бригада је журила ка Ибру.

Оштрију су борбу овог дана водили само делови 6. источnobосанске бригаде 17. дивизије и 2. батаљон 2. пролетерске бригаде 2. дивизије наишавши на Шанцу (триг. 1329), недалеко од Новог Пазара, на 54. извиђачки батаљон немачке 1. брдске дивизије, који је ту пребачен из Косовске Митровице у намери да пресеће правац кретања Оперативне групе дивизије и онемогући јој даље надирање ка Ибру. Међутим, непријатељ је брзо одбачен у Нови Пазар. Босанци и пролетери су успели да зг. плене један немачки оклопни аутомобил и један топ са око 50 граната. Они су одмах окренули топовску цев и испалили све гранате на Нови Пазар, а топ су минирали. Детаље те борбе лепо је опицао Драгован Биорац из 2. батаљона 2. пролетерске бригаде: »Око 9 часова извиђачи су јавили да од Новог Пазара, у правцу наших положаја, креће једна непријатељска колона.

Није прошло дуго времена и ми смо угледали око 250 'фрицева' који се 'неустрашиво' крећу за једном танкетом.

'Другови, припремите се за борбу!' — од уста до уста преносило се наређење команданта 2. батаљона. На око 600 метара у правцу 2. батаљона, који је држао положај на Шанцу, наступали су Немци. Ми нисмо одмах отворили ватру. Када су фрицеви пришли нашем положају на 100 метара проломио се снажан глас Боже Ненадића Брке, команданта 2. батаљона: 'Пали!' Пра-

сак пушака, штектање митраљеза и заглушена детонација бомби трајала је неколико минута. Немци су били приковани за земљу. Под заштитом своје ватре Немци су отпочели пребацивање на јуришни положај. Ватра је с обе стране достигла врхунац. Наједанпут вест: 'Наилази 6. источnobосанска бригада, ура напред!' Уз помоћ 6. бригаде непријатељ је одбачен, а један њен батаљон запленио је од Немаца 'танкету' и топ 75 мм са 50 граната. Гранате су одмах све испаљене на Нови Пазар. Пошто није било довољно муниције, донета је одлука да «е топ уништи, није нам се исплатило да га вучемо. На рачун овог топа слатко смо се смејали.

Један наш борац, кад је видео да Босанци хоће да минирају топ, из свег гласа поче да виче: 'Побогу људи, шта то радите? Јесте ли полудели кад хоћете топ да минирате'. Видећи да га нико и не слуша и сам се насмеја и рече: 'Извините, другови, значи да је ипак дошао час када можемо минирати оно што није по нашем ћефу'«²⁶.

По доласку на гребен Рогозне, крилне дивизије — 5. и 17. дивизија — предузеле су мере за обезбеђење крила и бока Оперативне групе према Косовској Митровици, односно према Рашки и Новом Пазару. Све јединице Оперативне групе су предузеле и мере ради прикупљања што потпунијих података о јачини, саставу и распореду непријатеља и објеката које брани, у првом реду на одсеку села Лепосавић—Лешак.

На тај начин су, од 28. јула до 3. августа, 2. пролетерска, 5. и 17. ударна дивизија извеле прву фазу наступног марша за Србију и поступно се приближиле Нбру, који је требало да форсирају. Иначе, борци су овај марш савладали врло брзо. Непријатељске команде нису очекивале продор ових делова Народноослободилачке војске. Пошто нису биле способне за озбиљнији

отпор на правцу марша, непријатељске снаге су се под притиском Оперативне групе, повлачиле према Рожају, Тутину и Новом Пазару. У борбама од Лима до Рогозне непријатељ је (по непровереним извештајима наших јединица) имао 85 мртвих, 43 рањена и 185 заробљених. На страни јединица Оперативне групе дивизија иогинула еу три и рањена 22 борца. Уз окупаторске и квислиншке снаге повлачио ее и повећи збег, углавном припадника албанске народности, који су још увек били под утицајем отровне окупаторске и квислиншке пропаганде уперене против народноослободилачке борбе или у родбинским везама с људима из квислиншких војних формација. Народ је испред јединица Народноослободилачке војске панично бежао терајући стоку и претоварена воловска кола. Села су напуштана на брзину. Чак ни сеоски пси нису остајали да се огласе својим лавезом. Борци су наилазили на још неугашене ватре на огњиштима и бакраче на веригама у којима се кувала храна. Трогодишња гебелсовска пропаганда окупатора и његових слугу против народноослободилачког покрета и злочини домаће квислиншке албанске милиције извршени у српским селима у старом Колашину — унели су у овај недужни народ осећање кривице и изазвали големи страх од наводне освете јединица Народноослободилачке војске. Поступци јединица 2. пролетерске, 5. и 17. дивизије према сустизаним одбеглим мештанима, и њихов политички рад у наеељима у којима су кратко боравиле — допринели су да се ово становништво растерати смртног страха. Речено им је да су погрешили што су побегли из овојих кућа и села и говорено им је о циљевима народноослободилачке борбе. Људи су без речи слушали; постепено је нестало оног неповерења у њиховим очима. Био је то један од решо тужних ратних сусрета, али и ново сазнање

припадника Оперативне групе дивизија о неопходности да народу, гдегод се борци налазили, говоре о циљевима народноослободилачке борбе и потреби зближавања, поверења, братства и јединства. На другој страни, преостали српски становници у селима старог Колашина који се раније нису иселили под притиском терора албанских квислинга поздравили су долазак снага Народноослободилачке војске, а појединци су ступили добровољно у јединице Оперативне групе дивизија.

У близини села Бањске, десетак километара северозападно од Коеовске Митровице, 5. дивизија је прославила трогодишњицу оружаног устанка народа Босанске крајине. Поред пригодних поздрава и говора старешина дивизије, прочитано је веома топло и садржајно писмо генерала Пека Дапчевића, команданта Оперативне групе, упућено борцима, подофицирима, командантима и политичким комесарима 5. ударне дивизије. Посебна радост обузела је борце и руководиоце \. крајишке бригаде када им је саопштено да је врховни командант Народноослободилачке војске маршал Тито одликовао Орденом народног ослобођења 1. крајишку бригаду за велики допринос у борби против окупатора и домаћих издајника.

Форсирање Ибра

На достигнутом простору Оперативна трупа дивизија задржала се закратко на одмору. Одмор је борцима доиста био потребан, јер су, од ЈТима до Ибра, одмах после вишедневних оштрих борби на беранско-андријевачком сектору, за пет дана препешачили око 100 килбметара, по испресецаном и каменитом планинском земљишту и по киши, просечно по 20 километара на дан.

Нашавши се на домаку Ибра, на линији села Рудине—Риково, Оперативна група дивизија је приступила припремама за форсирање Ибра. Јединице су упутиле извиђачко-обавештајне патроле ка реци и према комуникацији Скопље—Краљево, која је била у рукама непријатеља. Требало је што пре пронаћи и обезбедити прелаз преко Ибра и саобраћајница у његовој долини, што је значило: омогућити даљи успех продора у Србију, јер је непријатељ имао мало изгледа да осујети намере Оперативне групе после њеног преласка преко реке. Извиђачко-обавештајни органи су убрзо установили да је непријатељ, због појаве снага Оперативне групе дивизија на овом простору, ојачавао своје јединице у долини Ибра (дуж комуникације Косовска Митровица—Рашка) и прикупио знатне делове на простору Косовске Митровице и Приштине; да је свако насељено место и објект на десној, а делимично и левој обали Ибра поседнуто од Косовске Митровице до Рашке; да су на друму и прузи који вијугају непосредно, углавном десном обалом Ибра, све железничке станице, мостови, тунели и газови претворени у мање отпорне тачке, окружене бункерима и заштићене минским и жичаним препрекама. На железничким станицама, мостовима и другим погодним местима још раније су били изграђени двоспратни и троспратни армиранобетонски бункери за сталне посаде, међусобно повезани ватром аутоматских оруђа. Пушкарнице бункера су биле окренуте према реци и дуж пруге како би је што боље штитиле. Појединим бункерима није се могло прићи с ове стране обале реке, већ само из позадине кроз небрањен простор, и то тек после форсирања Ибра. Осим тога, пругом и друмом су јаке патроле контролисале међупросторе. Према прикупљеним подацима, установљена је приближно тачна снага непријатељских посада. Ту су

били начичкани: 3. батаљон 3. пешадијског пука и 1. и 2. батаљон 5. пешадијског пука белогардејског Руског заштитног корпуса, један батаљом бугарске 24. пешадијске дивизије, 4. батаљон немачког 3. полицијског добровољачког пука, два батаљона Недићеве Српске државне страже и онаге муслиманске фашистичке милиције. Одбрана је појачана једним батаљоном немачког 12. тенковског пука за посебну намену, једним оклопним гренадирским батаљоном, једним тенковским помоћним водом и патролирањем оклопних возова. Све ове јединице су образовале Борбену групу »Ибар«, под командом немачког штаба с полицијским потпуковником Графом на челу.

Осим тога, добијени су подаци да се на простору Приштине и Косовске Митровице прикупља немачка 1. брдска дивизија, која је придолазила из Грчке, и да се постепено транспортује у долину Ибра.²⁷ Код села Бањске, на левој обали Ибра, откривен је 54. брдски ловачки батаљон, а на маршу из Косовске Митровице ка селу Придворици — 2. батаљон 99. брдског ловачког пука ове дивизије. Истовремено је запажено пребацивање 14. СС брдског ловачког пука и 7. СС пионирског батаљона злогласне немачке 7. СС дивизије »Принц Еуген«, који су још 1. августа, због потребе у долини Ибра, повучени с положаја на Чакору у долину Ибра. Утврђено је да су се 1. батаљон 14. СС пука и 7. СС пионирски батаљон задржали у рејону села Лепосавића, а остале јединице 14. СС пука, настављајући марш ка северу, искрцале се на железничкој станици у Лешку. Поред тога, откривен је долазак 696. батаљона пољске жандармерије и 2. батерије 201. бригаде јуришних топова на положаје између Новог Пазара и Рашке. Те непријатељске снаге, са добром маневарском способношћу, имале су задатак да активним дејством спрече

даље наступање Оперативне групе и њен прелазак преко Ибра, а затим, прелазећи на леву обалу реке, обухватно са севера — од Рашке, с југа — од Косовске Митровице, и са запада — од Новог Пазара, изврше напад на јединице 2. пролетерске, 5. и 17. дивизије, по сваку цену осујете њихове намере и одбаце их у Црну Гору. Планирано је да изврше напад из долине Ибра и с линије Нови Пазар—Рашка.

На тај начин непријатељ је, довлачењем нових и делимичним померањем већ постојећих јединица до 3. августа увече успео да још чвршће поседне долину Ибра и организује јаку одбрану, чију <у основну снагу сада чиниле јединице 1. брдске и 7. СС дивизије »Принц Еуген«. На ибарском одсеку Рашка—село Лозиште непријатељ је груписао око 16 иешадијских батаљона и три тенковска и оклопна батаљона, које је подржавао 79. артиљеријски пук немачке 1. брдске дивизије. У тај број нису урачунати два батаљона Српске државне страже, батаљон бугарске 24. пешадијске дивизије, 6. батерија 829. противавионског дивизиона 1. брдске дивизије, један тенковски помоћни вод, муслиманска фашистичка милиција и неке друге јединице чији распоред на борбеном положају није могао бити установљен. Ту је укупно непријатељ ангажовао преко 20.000 војника наспрам око 8.500 бораца Оперативне групе дивизија. Непријатељска извиђачко-бомбардерска авијација била је активна «а целом фронту, а нарочито на десном крилу распореда 5. ударне дивизије.

Све јединице у долини Ибра, у троуглу Косовска Митровица—Рашка—Нови Пазар, укључујући и оне које су се налазиле у надлежности војноуправног команданта Југоистока, а којима је командовао полицијски потпуковник Граф, сада су биле стављене под ко-

манду генерала Валтера Штетнера, команданта 1. бр-ске дивизије.

Како се друм и железничка пруга протежу узаном ибарском долином упоредо и на малом растојању, непријатељ је могао да обе комуникације и Ибар као најјачу природну препреку у продору у Србију брани јединственим системом и да их повезује и допуњава из оклопних возова.

Размотривши карактер и снагу одбране непријатеља, Штаб Оперативне групе је решио да скрати припреме за форсирање и да продужи енергично наступање преко Ибра, јер би свако одуговлачење ишло на руку непријатељу, који је прикупљао нове снаге, а помоћ Оперативне групе била је хитна и неопходна српским дивизијама у Топлици и Јабланици, које су се налазиле у ирилично неповољној ситуацији. Стога је одлучио: уз чврсто обезбеђење крила, бокова и позадине, хитно предузети насилни прелаз преко Ибра на фронту од села Рамни до сел 1 Руднице, с тим да дивизије изврше форсирање свака на свом правцу наступања, с тежиштем код средње колоне, односно 2. пролетерске дивизије и да на одсеку форсирања поруше друм и железничку пругу и униште станична постројења. Према прорачуну Штаба Групе, извршење тог задатка требало је да створи повољне услове за фронтални удар на Копаоник, а то је био следећи оперативни циљ, и повезивање са снагама Народноослободилачке војске у јужној Србији.

Планом форсирања је предвиђено да се на правцима дејства спале и униште све станичне зграде, железничка постројења, мостови и бункери око железничких станица, мостова и тунела. У том духу, Штаб Оперативне групе дивизије је 2. августа 1944. издао заповест за форсирање Ибра. Овом заповешћу је било предвиђено:

да 5. дивизија, у улози десне колоне, крене с простора села Рудине—Кукавица и форсира Ибар на одсеку 1 километар јужно од села Лепосавића до Рамни (кота 479), да обезбеди правац од Косовске Митровице и поруши пругу и друм између села Доње Каменице и Лепосавића;

да 2. пролетерска дивизија, као средња колона, двема бригадама, наступајући с простора села Вучја Локва—Опава—Бербериште, форсира Ибар на одсеку Лепосавић—1 километар јужно од села Лешка, а једну бригаду задржи у резерви на простору села Бербериште—Горњи Крњин ради затварања правца од пута Косовска Митровица—Нови Пазар; да, извршивши задатак, део снага задржи на рушењу пруге и друма, а главнину оријентише према Копаонику, с тим да избије на леву обалу Тврђавске реке и поседне линију села Лепосавић—Родељ;

да 17. дивизија, као лева колона, наступајући с простора Крстца и села Рикова и Постења, форсира Ибар и поруши комуникације на одсеку села Лешка и Руднице, постављајући осигурање према путу Косовска Митровица—Нови Пазар.

Наређено је да крилне колоне (5. и 17. дивизија) почну напад 3. августа у 21 час, настојећи да што пре прееку железничку пругу и друм, како би онемогућиле непријатељу да довлачи ојачања, а да средња колона (2. пролетерска дивизија) почне напад у 22 часа. Ради бржег сламања отпора непријатеља, ликвидирања бункера и рушења железничких станица требало је да јединице у првом реду оформе јуришне групе, односно бомбашка одељења. За те задатке требало је да се употребе и расположива противтенковска оруђа. На појединим местима требало је поставити артиљеријска оруђа за непосредно гађање. Препоручено је да се за рушење же-

лезничке пруге, друма, мостова и тунела мобилише што више мештана с потребним алатом, те стручно железничко особље и радници на железничким станицама.

Пошто је одбрану Ибра подржавала артиљерија, а повремено и авијација с Краљевачког аеродрома, штабови дивизија добили су упутства за даљи рад јединица после форсирања реке, у мостобрану и даље при продирању кроз одбрану непријатеља у правцу Копаоника. Истакнута је важност енергичног извођења ове операције и што тешњег садејства унутар дивизија и у оквиру саме Оперативне групе дивизија. Ова операција је морала успети. Зато су све старешине морале да се у потпуности заложу да се у нападу загарантује и обезбеди пуна енергија замаха, брзина извођења, смелост и одлучност.

Поред ове заповести, Штаб Оперативне групе је 3. августа увече издао допунску заповест: да 5. августа до 15 часова 5. дивизија избије у рејон села Лозне, Граничана и Јелакца, 2. пролетерска дивизија на простор села Крушчице, Родеља и Стануловића и 17. дивизија до села Остраћа, Црнатова и Градишта, осигуравајући се од евентуалног напада непријатеља с правца Копаоника. Штаб Оперативне групе дао је и директиву потчињеним јединицама да у долини Ибра воде борбу за време и да се никако не ангажују у одсудније борбе. С тим су упознати и штабови бригада и упозорени да се припреме за покрет преко Копаоника који им непосредно предстоји.

Одмах по пријему заповести, штабови дивизија, бригада и батаљона су предузели мере да што боље организују извршење постављених задатака. У јединицама су спроведене последње припреме: састанци командног кадра и бораца, попуна муницијом, размештај по чета-

ма и водовима. На партијским и скојевским састанцима размотрен је начин извршења предстојећих задатака и у том циљу извршена су и задужења сваког појединца. Борцима је објашњен значај продора у Србију и саопштено им да је непријатељ предузео офанзиву на српске јединице у Топлици и Јабланици и да тим јединицама треба што пре помоћи. Свесни да им је поверен одговоран задатак, борци су били спремни да се заложу и да га што брже и боље изврше. Посебно су желели да и овом приликом покажу све своје квалитете. Читаве чете желеле су у бомбаше.

— Другови, неко мора бити и у заштити бомбаша — уверавао је Бранко Буцало, командир чете у 1. крајишкој бригади 5. дивизије, оне коју је био издвојио у другу линију, иза бомбаша.

Док су се јединице Оперативне групе дивизија припремале за форсирање Ибра, пристигли немачки делови су местимично предузели активна дејства с циљем да поремете настојања штабова и јединица Оперативне групе и да, поседањем важнијих земљишних објеката на главном гребену планине Рогозне, створе себи боље услове за одбрану, до доласка других снага које би оствариле одлучујуће резултате. Немачки делови су нарочито јак притисак вршили на оба крила и бокове, с југа из рејона Косовске Митровице и са севера из Рашке и Новог Пазара.

Трећег августа ујутру 54. брдски ловачки батаљон 1. брдске дивизије, ојачан артиљеријом и уз подршку бомбардерске авијације, напао је обезбеђујуће делове 1. крајишке бригаде 5. дивизије на положају између Лескове главе (тригонометар 1096) и села Кадијаче. Циљ непријатеља је био да ослободи пролаз друмом који из Косовске Митровице, преко Рогозне, води у Нови Пазар и тиме створи повољније услове за маневрисање

на левој обали Ибра и јединице 1. брдске дивизије да повеже- са снагама које су дејствовале из Новог Пазара и Рашке, ради ефикаснијег напада на бокове и позадину Оперативне групе. После упорне одбране, због снажног дејства немачке авијације и артиљерије, делови 1. крајишке бригаде 5. дивизије су одбачени с Лескове главе и Кадијаче. Главнина ове бригаде је код Рудина зауставила продор непријатеља. Око 15 часова набрзину је организован противнапад на Лескову главу и Кадијачу, али он није успео. Демонстративним нападом на ове положаје, увече 3. августа, делови 1. крајишке бригаде су везали те снаге непријатеља и спречили њихово активно дејство у време форсирања Ибра.

У исто време су у напад прешле и немачке јединице с фронта, тежећи да овладају погодним отпорним тачкама на левој обали Ибра као што су Црни врх (тригонометар 1102), Дугачка коса, Добро брдо (кота 1174) у рејон села Берберишта. У овом нападу су ангажовани слабији делови 1. брдске и 7. СС дивизије »Принц Еуген«. Ојачавањем својих истурених снага на свим положајима, 2. пролетерска дивизија је, у оштрим борбама, зауставила нападе на свим правцима. Борбе су вођене и на крајњем левом крилу и боку Оперативне групе против немачких делова који су нападали са друма Нови Пазар—Рашка на положаје код Липовице (тригонометар 972), села Требића и Рикова. У њима је до касно у ноћ била ангажована 15. мајевичка бригада 17. дивизије, да би она затим, пред свануће, 4. августа, извршила противнапад на Липовицу. Због тога ова бригада није могла са осталим деловима своје дивизије учествовати у извршењу задатака при преласку преко Ибра.

У таквој су ситуацији 3. августа пред вече отпочели покрети јединица Оперативне групе дивизија ка реци у циљу форсирања.

Пета дивизија је на крајњем дееном крилу, обезбедивши двама батаљонима 1. крајишке бригаде и једним батаљоном 10. крајишке бригаде своје десно крило и бок од евентуалног поновног напада непријатеља из рејона Косовске Митровице правцем преко Кадијаче и Новог Пазара, предузела форсирање Ибра у три бригадне колоне: десна — 1. крајишка бригада (осим две батаљона), под командом потпуковника Стеве Рауша и политичкиг комесара мајора Младена Марина, из рејона Кадијаче, правцем заселак Ђаковић—Купусино—село Церања; средња — 10. крајишка бригада (осим једног батаљона), под командом мајора Марка Срдиха и политичког комесара мајора Радоја Секулића, из рејона села Рудине, правцем преко села Вуче и жандармеријске станице у Равништу, и лева — 4. крајишка бригада, којом је командовао мајор Вид Бодирожа, из рејона Кукавице, правцем преко села Гркаља, Придворице, Сочанице. У њеној зони форсирања бранила су се четири непријатељска батаљона, ојачана тенковима, оклопним аутомобилима и артиљеријом. На овом одсеку, уз мостове код села Доње Каменице и Придворице, налазили су се троспратни бункери, изграђени од армираног бетона и заштићени жичаним и минским препрекама. Поред тога, у међупросторима код мањих саобраћајних објеката, на железничким станицама, на пропустима и на местима погодним за прелазак преко реке, непријатељ је такође организовао солидну одбрану. Осигурао је свако осетљиво место и објекат.

Већ око 21 час поново је почела борба на истуреном положају у рејону Лескове главе, а затим и на Кули, против делова немачке 1. брдске дивизије који су покушавали да овладају овим положајима. После јаке борбе, Немци су одбијени. У 23 часа остале јединице 5.

дивизије су извршиле напад на главне одбрамбене положаје у долини Ибра. Једновремени напад на широко.м фронту. је збунио непријатеља, који је узалудно покушавао да маневром снага спречи форсирање. Непријатељ је био брзо разбијен. Затим је 5. дивизија, без већих тешкоћа, прешла на деену обалу. Јединице су одмах приступиле рушењу мостова и других објеката на железничкој прузи и друму. Једино нису могле, и поред великог залагања и пожртвовања, сло.мити одбрану и заузети високе армиранобетонске бункере код железничког моста источно од села Доње Каменице, јер их је непријатељ упорно бранио.

На челу једне групе бомбаша 1. крајишке бригаде ишао је помоћник политичког комесара 3. чете 1. батаљона, секретар партијске ћелије Бошко Боројевић. Спустили су се полако и опрезно ка реци. Тишину августовске ноћи повремено су нарушавали појединачни пуцњи и кратки рафали из непријатељских бункера.

— То непријатељ припуцава. На опрезу је. Морамо се што пре привући бункерима док месец није изашао иза Копаоника — говорио је Бошко Боројевић својим партијцима и скојевцима.

Ишли су за њим емело и одважно, угледајући се на њега. Нису хтели ни у чему да заостају. Повремени пуцњи нису их узнемиравали. Тек у близини реке, када је Бошко почео да пуже, пузали су и они. Пушкомитраљесци су пратили своје бомбаше у стопу, увек спремни да их заштите. Ни река ни бункери нису могли да зауставе Крајишнике. Први и 3. батаљон освојили су бункере и заузели пругу од Слатине до Доње Каменице. После борбе, у строју 1. бригаде било је осам бораца мање. Међу њима је остао сахрањен, недалеко од бункера, под чијом је пушкарницом и пао бацајући последњу бомбу секретар партијске ћелије Бошко Бо-

ројевић, врло омиљен друг кога су његови саборци искрено ожалили.

После извршеног задатка у долини Ибра, главнина 5. дивизије, истуривши осигурања према Косовској Митровици да штити десни бок и крило, продужила је наступање према селу Лозни.

Истовремено је и 2. пролетерска дивизија прелазила преко реке. На одсеку форсирања 2. дивизије најсолидније је била утврђена железничка станица Лепосавић, где је била саграђена група бетонских бункера. Дивизија је форсирала реку без артиљеријске припреме, јер су то захтевали принципи тајности и изненађења. Већ око 17 часова, остављајући своју 2. пролетерску бригаду на гребену Рогозне, ова је дивизија у две колоне извршила покрет из рејона села Берберишта према Ибру и свом одсеку прелаза. Њена 4. пролетерска бригада, под командом мајора Блажа Јанковића и политичког комесара мајора Милије Станишића, на свом правцу наступања ка Лепосавићу, претходно је у отвореном и типичном сусретном боју, сломила жилав напор и до ногу потукла делове 1. брдске дивизије и 3. полицијског пука, који су покушали да заузму Велико брдо (кота 1158) и Добро брдо, а затим, после шесточасовне борбе против делова 1. батаљона 14. пука 7. СС дивизије успела да задржи и Црни врх. Немци су разбијени и натерани на повлачење делом ка Лепосавићу, а делом ка селу Лопужњи.

Црногорски пролетери су добро запамтили Црни врх. Још пре борбе, на другој страни увале, угледали су колону Немаца, а и Немци су видели њих. Међутим, немачке извиднице су прве почеле да се пењу на Црни врх и запуцале су на пролетере.

Развила се тешка борба у шуми, онако из покрета, у којој су најтежи посао имали чете 1. и 2. батаљона 4.

пролетерске бригаде. Борци 1. чете 1. батаљона кренули су у јуриш на око 100 метара под Црним врхом са узвицима-»Напред пролетери!«

Мило Анђелић, пушкомитраљецац, са својим помоћницима Илијом Барјактаревихем и Вучком Јовићем, успео је да уништи једног хитлеровца аутоматичара у тренутку кад је мењао оквир, а који им неколико минута раније није дао ока отворити, штавише убио је десетара Здравка Фатића. Распламсала се борба, тешка и упорна.

Немци су јуришали, нападали, викали: »Напред«, »Комунисти, нећете у Србију!« Ређали су се јуриш за јуришем, али су се на Црном врху држали пролетери. Последњи јуриш (Црногорци су избројали да је то био десети тог дана) Немци су извршили предвече, али је и он одбијен. Мило Анђелић се докопао једног немачког пушкомитраљеза тек кад су Немци последњи пут одбијени. Један хитлеровац погинуо је у току борбе, али покушаји и пролетера и Немаца да се домогну тог оружја без нишанције нису успели. Анђелић је испробао пушкомитраљез тек кад су се Немци повукли, а свој дотадашњи предао је помоћнику Илији Барјактаревиху.

После ових успеха 4. пролетерска бригада је, без већих сметњи, наставила наступање преко Крушева према Лепосавићу и у изненадном ноћном налету, смелим јуришем, савладала непријатељску посаду испред железничке станице у Лепосавићу, заузела три бункера код станице и, привезујући слабијим деловима посаду која је бранила железнички мост, пребацила се газом преко реке и комуникација. Пошто је очистила простор на десној обали Ибра од тунела западно од села Лепосавића до тунела источно од села Тврђана, 4. пролетерска бригада је у зору 4. августа делом снага продужила покрет према селу Стануловићима и огранцима Копао-

ника, а делом снага наставила борбе за мостове и тунеле између Јтепосавића и Дрена, као и за село Лепосавић. Непријатељ је највише пажње посвећивао селу Лепосавићу зато што су се у њему налазиле веће количине муниције и другог материјала и зато је брањено јачим снагама.

За то време се 3. српска бригада 2. пролетерске дивизије под командом мајора Милоша Манојловића и политичког комесара мајора Саве Радојичића, полако и опрезно спуштала ка реци: 2. батаљон благом издуженом косом, а 1. батаљон јаругом лево од косе. Пред вече је код Шанца (кота 713) и села Доњег Крњина, југозападно од села Лешка, изненада дошло до борбе између 2. батаљона 3. бригаде, који је био најистуренији, и делова 2. батаљона 14. брдског ловачког пука немачке 7. СС дивизије. Окршај је био жесток. То се могло закључити и по јачини ватре. Приметивши то, 1. батаљон 3. српске бригаде је енергично продужио јаругом. Немци, ваљда, нису очекивали да ће снаге 3 бригаде отићи у јаругу, те су тамо били сместили комору, која је готово без борбе била заробљена. Борци 1. батаљона су наставили продор. Обазриво и хитро су се приближили Шанцу заобилазећи положаје с којих су хитлеровци одбијали напад 2. батаљона.

Заузети оним што се дешава испред положаја, непријатељски војници нису ни приметили да им се чете 1. батаљона примичу с леђа. Неочекиваним ударом 1. батаљон се као клин забио у немачки положај. То је изведено тако изненада и дрско да Немцима није остало друго него да се почну повлачити. Први и 2. батаљон су их потиснули ка реци. Пошто је непријатеља одбацила преко Ибра, наневши му губитке од 24 мртва и 13 заробљених, 3. српска бригада је наставила продор ка селу Дрену, где је наишла на снажну одбрану непри-

јатеља, јер су немачке снаге на овом одсеку били ојачане деловима 14. брдског ловачког пука који су одступили са Шанца и из Доњег Крњина. После оштре борбе, 3. српске бригаде је успела да отклони све препеке и да пробије непријатељску одбрану код Дрена. Борбе је водила уз помоћ јединица 6. источnobосанске бригаде 17. дивизије, које су у то време нападале на јаке непријатељске положаје код Лешка. Захваљујући овом тесном садејству и одлучности у нападу, Немци су разбијени и обезглављени на овим одсечима, иако су непрестано маневрисали батаљонима 14. брдског ловачког пука и тенковима, појачавајући час одсек Лепосавић—Дрен, час одсек Дрен—Лешак. Овим успехом 3. српска бригада је себи обезбедила слободан прелазак преко реке.

У тим борбама истакли су се својом храброшћу, борбеношћу и пожртвовањем борци Владимир Јерковић и Баја Флота и поручник Кнежевић, који су у нападу на непријатељско упориште на железничкој станици Дрен тешко рањени. На путу за превијалиште Баја Флота наишао је на рањеног поручника Кнежевића како скакуће на једној нози и тражи помоћ. Бајо га је понео ка превијалишту, али их је после неколико корака оборио тресак минобацачке гранате. Обојица су опет били рањени. У тај мах Немци су почели противнапад. Тешко рањени Бајо је запомагао:

— Другови, убијте ме!

Видећи га унакаженог и беспомоћног, болничарка Дара је потегла пиштољ. Тог тренутка наишао је Александар Ивановић и повикао:

— Даро, шта то радиш. Јеси ли полудела?

— Бајо ме моли да га убијем.

Ивановић је са болничарком Даром, брзо развио шаторско крило на које су поставили Баја и понели га даље. Секунде су одлучивале, јер се Бајо, после лечења

у савезничкој болници у Италији, срећно вратио оповраћен у земљу.

После преласка Ибра, оставивши два батаљона за рушење железничке пруге код Дрена и за 'прихват 2. пролетерске бригаде, којом су командовали потпуковник Средоје Урошевић, и политички комесар мајор Миливоје Радовановић Фарбин, 3. српска бригада је наставила продирање на север, према селу Мекинићима. Покушај непријатеља да спречи прелазак преко Ибра 2. пролетерске бригаде, која је била у заштитници своје 2. пролетерске дивизије на гребену Рогозне, довео је до борби на Дугачој коси и код Дрена. Пошто је разбила непријатеља и одбацила га ка ЈТешку, бригада је форсирала реку, а затим продужила наступање до Стануловића, где је заробила 25 четника и архиву четника Ибарске бригаде.

Пети батаљон 2. пролетерске бригаде био је у заштитници и последњи је прелазио Ибар. Притајени Немци и белогардејци сачекали су пролетерски батаљон на једној голој чуки. Трећа чета је ипак успела да избије на врх чуке, али Немци су извршили свој противјуриш и пролетери су се морали мало повући. Сада је 2. чета притекла у помоћ својој 3. чети. Заједно су пошле на нови јуриш. Командир вода 3. чете Војин Живковић зграбио је »шарац« од свог пушкомитраљесца и полетео је испред чете, у раскопчаној кабаници старе југословенске краљевске војске, коју је обојио у црно и која је као ретко чија била сва изрешетана куршумима.

Слева, пушкомитраљезац Томо Јаблан грабио је крупним корацима испред 2. чете. Огроман, плећат, месечином обасјан, трчећи је тукао из митраљеза, по рововима испред себе. Није се сагињао.

— Томо, лези! — викали су за њим.

Онако усправљен, клекнуо би намах, па опет уста-

јао и јурио напред, дак му се под пушкомитраљезом треело раме. Наједном је из бункера сукнуо рафал немачког »шарца«. Пушкомитраљезац се тргао и лагано као да седа, пао на камен, стискајући грчевито хладно гвожђе оружја.

Пролетери су донели свог мртвог пушкомитраљесца и друга Тому Јаблана до самог Ибра. Сахранили су га поред саме реке, у малом шумарку. А мало је ко знао шта о њему: да је у 5. батаљон 2. пролетерске бригаде дошао из једне црногорске јединице, да је првоборац, члан КПЈ, па је као храбар борац добио и пушкомитраљез. Повучен и тих никад није говорио о себи. Па и оно кратко време док је био у 5. батаљону, када су борци препричавали окршаје, он је увек ћутао. А кад би неко проговорио о његовом јунаштву, Томо се ћутке извлачио и нестајао. Као да је био рођен само за то да умре за друге.

На највеће тешкоће у току форсирања наишла је 17. дивизија, на крајњем левом крилу Оперативне групе. Док је њена 15. мајевичка бригада, под командом капетана Влада Карановића и политичког комесара мајора Миленка Стојановића, остала у рејону села Рикова, Липовице и Цветковића да штити лево крило и бок своје дивизије, 2. крајишка и 6. источnobосанска бригада су, 3. августа пред вече, кренуле ка реци и одселима преласка код Лешка и Руднице. Ради веће брзине и сигурности, а да би се, ипак, колико-толико, постигло изненађење, оне су из рејона Рикова почеле наступање ка реци у две колоне: десна (6. источnobосанска бригада) правцем преко Долца, Кршаље, Лешка и лева (2. крајишка бригада) правцем преко Каменице и села Плавкова и Руднице. Шеста источnobосанска бригада, којом су командовали потпуковник Саво Трикић и политички комесар мајор Реља Лукић, у три маха је

нападала непријатељске утврђене положаје у рејону Лешка, Камена и Горње Јариње, које су, поред сталне посаде, бранили 2. батаљон и други делови 14. брдског ловачког пука 7. СС дивизије, са три тенка, великим бројем аутоматских оруђа, минобацача, топова и оклопним возом, али није успела да изврши прелазак преко реке, па је у зору 4. августа, да би се избегли губици од убитачне артиљеријске и минобацачке ватре, наређено да се јединице повуку на леву обалу Ибра. Борци бригаде су се шутке, нераположени што нису успели, повлачили кроз врбаке у колонама, које су се хватале коса на левој обали реке. Праскозорје је почело откривати ликове људи и ствари. Неко је у колони готово крикнуо: »Швабо!« Најближи су се тргли. Тргуо се и немачки војник који се повукао са Босанцима мислећи да иде са својима.

После повлачења на леву обалу 6. бригада је посела положај на висовима Шанцу, Кому и Кршаљи, изнад села Борових Глава, одржавајући борбени контакт с непријатељем преко целог дана.

Друга крајишка бригада, остављајући један батаљон у заштитници код села Каменице, напала је непријатеља на одсеку код Руднице. Око железничког моста на Ибру, код Руднице, непријатељ је имао четири армирана бетонска бункера, а у непосредној близини и неколико тенкова који су, пред сам напад, стигли да ојачају одбрану овог правца. После оштре борбе, јединице 2. крајишке бригаде су делимично ликвидирале одбрану и извршиле форсирање, настављајући притисак на бункере код железничке станице Руднице и затварајући правце од Рашке и Лешка. Особито тешке борбе у току 4. августа водили су делови ове бригаде против колоне 99. брдског ловачког пука 1. брдске дивизије, која је покушавала да из Лешка продре у Рудницу, а

такође и против моторизоване колоне 44. оклопног батаљона, која је нападала с правца Рашке. Обе ове колоне биле су заустављене, а њихови поновљени напади одбијени. Том приликом ослобођено је 11 заробљеника Италијана, заробљена четири немачка војника и спаљени непријатељски камиони. У међувремену је и батаљон 2. крајишке бригаде из резерве покушао прелазак код села Казновића, али је изненада наишла непријатељска колона од седам тенкова и око 40 камиона пешадије. Батаљон се нашао у врло неугодној ситуацији: на равном и откривеном терену. Немајући тако рећи другог излаза, он се брзо снашао. Челним водом, који је био у претходници, извршио је енергичан јуриш, што је код Немаца изазвало забуну и панику, па су они тренутно напустили возила, а пешадију повукли на косе код Казановића. Претходница је искористила тај тренутак и пробила се између моторизације преко комуникација, док се главнина батаљона, због противнапада непријатеља, који се веома брзо опоравио од претрпљеног шока, вратила назад, опет на леву обалу Ибра.

Четвртог августа су делови Оперативне групе дивизија наставили рушење комуникација Косовска Митровица—Рашка и борбу за уништење преосталих непријатељских отпорних тачака и упоришта у зони форсирања Ибра. Поред рушења железничке пруге, јединице 5. дивизије су с положаја Кошута—Церање одбиле неколико покушаја делова немачке 1. брдске дивизије да се од Косовске Митровице, долином Ибра, пробију ка Лепосавићу и, даље, у правцу Руднице. Истовремено су делови 4. пролетерске бригаде 2. пролетерске дивизије продужили напад и сломили отпор непријатеља код железничке станице Лепосавић, осим у армиранобетонском бункеру код железничког моста. У борби за неутралисање таквих утврђених тачака (бункера) привла-

чена су противтенковока оруђа, а специјална одељења бораца, користећи мртав угао, прилазила су бункеру и кроз отворе убацивала бомбе и запаљиву материју. На кров једног бункера борци су се попели мердевинама и, убацујући запаљиву материју, приморали дрског непријатеља да се преда. Чета пратећих оруђа 4. пролетерске бригаде 2. дивизије подржавала је батаљоне при овим акцијама, а посебно при ликвидацији отпора у бункерима. Она је тог дана, са искусним и одважним командиром Симом Симоновићем на челу, својим противколцем уништавала бункере омогућавајући пролетерима да се попну на њих и кроз вентилационе отворе убаце бомбе и тако униште посаде. У тим окршајима, у тренутку када је и последњи бункер на источном улазу у тунел, источно од Дрена, био ликвидиран, погинуо је јуначком смрћу неустрашиви командир Симо Симоновић.

Борба за тунел код Дрена и Лепосавића била је живава и трајала је дуже. Немци су се упорно бранили. Њима се није могло прићи ни с једне стране. Али захваљујући довитљивости Васа Драгојевића, заменика команданта 2. батаљона, који је био један од најхрабријих бораца 4. пролетерске бригаде, и они су савладани. Он је са групом бораца прикупио сено и сламу са околних ливада и набацио у предусеке, посуо бензином и запалио. Под заштитом дима и ватре пробио се до тунела из којих су непријатељски војници у паници бежали. То је омогућило пролетерима да далеко лакше и брже заузму тунеле.

Трећа српска бригада је задржала два батаљона на прузи. Они су наставили напад на железничку станицу Лешак и на бункер код железничке станице Дрен, а осталим снагама се померила у рејон села Мекинића.

За то време су јединице 17. дивизије, још увек на левој обали реке одбијале узастопне нападе немачких

снага с разних праваца, особито од Новог Пазара, на положаје Буковик—Липовица, и из рејона Руднице и Лешка, а 2. крајишка бригада ове дивизије (осим једног батаљона) на десној обали Ибра упорно је према Рудници држала положаје, с којих је и даље штитила лево крило и бок Оперативне групе и везивала немачке снаге на свом одсеку да би олакшала пребацивање главнине своје дивизије на десну балу Ибра.

Увече, 4. августа, код Кајкова, јужно од Дрена, Ибар је, без контакта с непријатељем, прешла и главнина 17. дивизије. Она је до подне, 5. августа, избила на простор села Миоковићи—Планиница.

Бројне немачке снаге у долини Ибра, не знајући више с које им стране прети већа опасност, прешле су 5. августа у локалне нападе на осигуравајуће јединице Оперативне групе дивизија према Бориковцу и у рејону Руднице, али то више није имало никаквог утицаја на рад Оперативне групе, која је веома ефикасно извела сложени наступни марш с форсирањем добро брањене реке.

Штаб Оперативне групе је 5. августа 1944. послао Врховном штабу извештај о првој одлучујућој бици за ослобођење Србије. У овом кратком језгровитом извештају стоји:

»Трећег и 4. овог мјесеца, после тешке борбе, прешли смо ибарску пругу и нанијели непријатељу слиједеће губитке: 383 мртва, преко 520 рањених и 37 заробљених. Ослобођено је 12 Руса и 80 Италијана. Ми смо имали 43 мртва и 110 рањених. Од мртвих је неколико погинуло од експлозије енглеских бацача. Заплијењено: 21 аутоматско оруђе, 6 пиштоља, 1 лаки бацач, 110.000 метака, 100 граната за тешки бацач, 2 радио-станице, 2 немачке заставе, 131 коњ с материјалом. Запаљене железничке станице Лепосавић и Слатина и у њима 1

локомотива, 103 вагона и 6 камиона. Уништено и 1 радио-станица, преко 10 аутоматских оруђа, 150.000 метак. Срушена 4 моста и уништено неколико километара железничке пруге. У вагонима заплијењена велика количина хране, која је подијељена».²⁸

У борбама на Ибру, према накнадно прикупљеним подацима, 2. дивизија је имала 23 погинула и 52 рањена, 5. дивизија — 11 мртвих и 49 рањених, 17. дивизија — 18 погинулих и 35 рањених — укупно 52 мртва и 136 рањених.

Наступни марш преко Пештерске висоравни и форсирање Ибра су типичан пример нападне, маневарске операције снага Народноослободилачке војске у овој етапи народноослободилачког рата. Оперативна група дивизија од почетка је наметнула своју вољу противнику тако да су уобичајена мерила у току ове операције изгубила стварни значај. При томе, одлучујућу улогу није играо ни однос ангажованих снага, који је овде био 2,5 : 1 у корист непријатеља, нити чињеница да су немачке снаге, што се тиче покрета комуникацијама, биле неупоредиво способније за брзе маневре, а нити веома добро организована одбрана реке Ибра. Оперативна група дивизија изводила је брзо своја дејства, и непријатељска команда није била у могућности да на време открије њене намере и да им благовремено парира. Група је стога за све време задржавала иницијативу, а све мере које је противник предузимао биле су у закашњењу, и само су утицале тактички, на извођење појединих бојева, али не и на исход операције у целини.

Ноћни изненадни напад на одбрану Ибра, главнином снага на фронту ширине око 30 километара и без артиљеријске припреме, јер су то захтевали тајност и изненађење, изазвао је пометњу у редовима непријатеља, приморао га да распарчава своје снаге, паралисао

дејства његових тенкова, артиљерије и авијације. У нападу на непријатељска упоришта и отпорне тачке на реци учествовале су једновременно две трећине снага Оперативне групе (шест бригада), док је једна трећина снага (јачине око три бригаде) обезбеђивала бокове и позадину. Тако је постигнуто да се систем непријатељске одбране истовремено пробија на више места и да се паралише систем ватре. Сем тога, циљ овог напада на добро браћену реку био је форсирање по сваку цену, али не и заузимање свих упоришта и отпорних тачака, а још мање фронтално потјжживање противникових снага. То је била само једна од препрека коју је Оперативна група дивизије морала савладати да би извршила свој главни задатак — продор у јужну Србију ради садејства с тамошњим снагама Народноослободилачке војске и ради учешћа у завршним операцијама за коначно ослобођење Србије.

Ова уопешно изведена операција имала је значајне негативне последице на дејства немачких снага у Србији у целини. Пре свега, на дуже време је разорена једна од двеју железничких комуникација које су везивале Србију са Грчком и које су, у овим условима, имале изузетан оперативно-стратегијски значај за Хитлерову Немачку. Чим је о овоме обавештен, Штаб врховног команданта Југоистока у Београду наредио је да се задрже сва немачка војна лица и возови с људством које се враћало у јединице или одлазило на одсуство, као и допунски транспорти и од њих формирају »јединице за узбуну«. Последице трајнијег значаја биле су у томе што су знатно поремећени немачки офанзивни планови према операцијској основици с које су се снаге Народноослободилачке војске припремале за битку за Србију. Док је Оперативна група водила борбе и форсирала реку, немачко-квислиншка офанзивна опе-

рација против дивизија Народноослободилачке војске у јужној Србији још увек је трајала свом жестином. Али насилни прелаз Оперативне групе преко Ибра негативно се одразио на даљи развој ове операције: опао је притисак на дивизије Народноослободилачке војске у Топлици и Јабланици, јер је дошло до померања једног дела непријатељских снага с овог простора ка Копаонику. Употребом 1. брдске дивизије у долини Ибра, која је из Грчке хитно упућена ради учешћа у операцији »Рибецал« на територији Црне Горе против Оперативне групе дивизија, извођење те операције одложено је за десет дана, с тим што ова дивизија, у деловима убацивана у борбу, у суштини није могла битије утицати на исход борбе у долини Ибра. Оперативна група је на себе привукла главне снаге непријатеља, одређене да нападају на јединице 2. ударног и 1. пролетерског корпуса у Црној Гори, Санџаку и Херцеговини. Због тога је Команда немачке 2. оклопне армије морала да врши прегрупацију снага за операцију »Рибецал«. Такође је измењена идеја о употреби немачке 181. ловачке дивизије: њене снаге, уместо да наступају из Никшића према Жабљаку, морале су наступати од Подгорице према Колашину. Најзад, ова операција је изазвала дилеме у Штабу врховног команданта Југоистока: да ли са 1. брдском дивизијом и 14. брдским ловачким пуком 7. СС дивизије из долине Ибра, заједно са снагама из јужне Србије, предузети операцију против Оперативне групе дивизија и дивизија Народноослободилачке војске у јужној и источној Србији, или их, према ранијој одлуци, употребити у офанзивној операцији »Рибецал« на територији Црне Горе и Санџака. Коначно је превагнула ранија одлука, па је 1. брдска дивизија, са деловима 7. СС дивизије »Принц Еуген«, »упркос свему« — из долине Ибра упућена ка Црној Гори

и Санцаку, јер се рачунало с продорима нових снага Народноослободилачке војске с овог простора у Србију, а такође и с могућношћу да бугарски 1. окупациони корпус, немачке полицијске јединице и квислиншко-четничке јединице ограниче ширу офанзивну активност снага Народноослободилачке војске у јужној и источној Србији²⁹. На овакву одлуку сигурно су утицала и дејства 1. пролетерске и 37. ударне дивизије Народноослободилачке војске, које су, ради везивања непријатељских снага — да би Оперативној групи олакшали продор у јужну Србију — нападале непријатељска упоришта и гарнизоне на десној и левој обали Ли.ма, од Бијелог Поља и Прибоја. У сваком случају, преласком преко Ибра и продором Оперативне групе дивизија на Копачици, учињен је први корак у реализацији плана маршала Тита о концентрично.м марш-маневру крупних снага Народноослободилачке војске за упад у Србију и о преношењу тежишта операција на ово подручје Југославије.

Свој неуспех непријатељ је признао тешка срца. Тако, на пример, генерал пешадије Ханс Фелбер, војни командант Југоистока, у извештају о дејствима немачке Армијске групе »Србија« од августа до октобра 1944. године, поред осталог, пише:

»Упркос мобилизацији јединица за узбуну и концентрацију незнатних резерви, уз безобзирно остављање отворених даљих делова земље, продор Титових снага преко Ибарске долине према југоистоку Србију у жестоким борбама није могао да буде спречен«.³⁰

Победа на Копаонику

Петог августа Оперативна група дивизија, по извршеном задатку у долини Ибра, налазила се цела на његовој десној обали. Десна колона: 5. ударна дивизија налазила се на простору села Лозне, Граничана и Је-лакца; средња колона: 2. пролетерска дивизија — у селима Мекинићима, Крушчици, Родељу и Стануловићима; лева колона: 17. ударна дивизија — у рејону села Миоковићи—Планиница—Бело Брдо.

Следећи је задатак Оперативне групе дивизије био: што пре избити на високи гребен Копаоника и њиме овладати, одатле брзо продрети на простор Топлице и Јабланице ради оперативног и тактичног спајања са српским дивизијама Народноослободилачке војске, а потом овладати подручјем Жупе и Расине и избити на десну обалу Западне Мораве и леву обалу Јужне Мораве. Штаб Оперативне групе је од Врховног штаба затражио да у извршењу ових задатака садејствују јединице под командом Главног штаба Србије.

Штаб Оперативне групе је прихватио следећи план дејства: 17. дивизија ће разбити четнике на Копаонику и наступати ка Александровцу, 2. пролетерска дивизија ће продрети у Топлицу, у позадину четничких снага, да би спречила долазак непријатељских појачања од Куршумлије, Прокупља, Бруса и Александровца, а 5. дивизија ће за извесно време затварати правце који из долине Ибра изводе на Копаоник, ради спречавања евентуалног напада непријатеља са овог правца. Све јединице требало је да се што пре повежу са деловима Главног штаба Србије за које се претпостављало да се налазе на правцу дејства према Топлици, као и с позадинским радницима на терену и с њима прикупе податке о непријатељским снагама. Истовремено је јединица-

ма указано на потребу шире мобилизације људства, као и на правилан однос према становништву.

Основна је тешкоћа предстојећих дејстава била у томе што није било довољно времена да се она темељи-тије и боље припреме, и што се није располагало детаљнијим подацима о јачини и распореду непријатељских снага на правцу даљег продора, сем што се знало да се у рејону Александровца и Бруса и на подручју Копаника налазе извесне четничке снаге, које ће се сигурно супротставити Оперативној групи и да је њихова главнина ангажована у оштрим борбама против јединица Главног штаба Србије у Топлици и Јабланици. Ситуација је захтевала бржи удар по непријатељу који се прикупљао.

Насупрот намерама Штаба Оперативне групе, немачки врховни командант Југоистока је 7. августа 1944. пред војноуправног команданта Југоистока, односно команданта Србије, поставио »задатак да са снагама које му стоје на располагању туче ојачаног непријатеља у јужној Србији и да га држи у шаху бар тако дуго док се не заврши операција 'Рибецал' и док поново не буде могуће увођење у борбу 1. брдске дивизије на простору између Ибра и Мораве«³¹ С тим у вези немачка команда у Србији предузела је следеће мере: главнину немачког 5. полицијског пука пребацила је у Куршумлију, а два батаљона 65. пешадијског пука бугарске 27. дивизије — у Крушевац, док је према Оперативној групи дивизија упутила четничку 4. групу јуришних корпуса и део снага четничке Расинско-топличке групе корпуса, које је у међувремену повукла из борби против српских дивизија Народноослободилачке војске у Топлици и Јабланици и хитно пребацила ка Брусу и Александровцу. Немци су сматрали да ће четници, искористивши повољне земљишне ослонце на Копанику и своју бројност

(око 10.000 људи), успети да спрече дубљи продор јединица Оперативне групе дивизија у Топлицу и Јабланицу, њихово спајање са дивизијама Главног штаба Србије и стварање још чвршће базе Народноослободилачке војске на југу Србије. Гребен Копаоника, евојим природним положајем, заиста је могао послужити непријатељу као јак одбрамбени ослонац. Пошто је сматрао да Оперативну групу треба одмах тући и, држећи простор Топлице и Јабланице у својим рукама, одузети јој »све могућности« да утиче »на даљи развој ствари на Балкану«, непријатељ је дошао до закључка да »у оваквој ситуацији пресудну улогу игра главни гребен Копаоника« и да је чвор свега »вис Суво рудиште (2017), јер ко њега буде ухватио као ослонац има сва тактичка преимућства да овлада гребеном ове планине и да лако туче свога противника«.32

Штаб четничке 4. групе јуришних корпуса, која је примила главну улогу у одбрани Копаоника, анализирајући постојећу ситуацију сматрао је:

1. да Оперативна група, кад овлада Сувим рудистем, са њега може продужити своја дејства на север, према планинском гребену Жељин—Гоч и ка Столовима;

2. да, са Сувог рудишта као ослонца, може предузети напад ка планини Јастрепцу, наступајући преко планине Лепе горе, Лепенца и Јаворца, или да може гребеном Копаоника и преко рејона Куршумлије управити своја офанзивна дејства према планини Радану и Гајтану ради спајања са дивизијама Главног штаба Србије у Топлици и Јабланици;

3. кад већ избије на Копаоник, да може предузети нова рушења железничке пруге и друма у долини Ибра.

Према мишљењу Штаба 4. групе, најлогичније решење које би Оперативној групи нудило најбоље изгле-

де на успех било је да овлада Сувим рудиштем и с њега продужи наступање према гробу Жељин—Гоч и ка Столовима, јер би дејства на том правцу довела четничке јединице у тежак положај. Стога је Штаб четничке 4. групе корпуса одлучио да својим снагама, по сваку цену, и што пре, изиђе на гроб Копаоника и да посебно чврсто поседне Суво рудиште.

Драгослав Рачић, командант четничке 4. групе јуришних корпуса, придавао је велики значај снази Оперативне групе дивизија и њеном продору у Србију. То се јасно види из његове директиве од 5. августа 1944:

»Тито жели да се угњезди у овом простору, одакле би могао сигурно да пресудно утиче на судбину Балкана, владајући централном нишком облашћу, која контролише долину Јужне Мораве, долину Нишаве, долину Западне Мораве и долину Ибра. Тући Тита у овом подухвату и задржати овај простор у нашим рукама — значи одузети му све могућности да утиче на даљи развој ствари на Балкану. Зато је ова борба од пресудне важности и била би неповратно изгубљена и судбоносна ако дозволимо да Тито успе«. ³³

Непријатељска команда је доста реално проценила снагу Оперативне групе и све последице које ће је стићи ако ее Оперативна група пробије у Расину, Топлицу и Јабланицу. Тако је сада једно од важних питања за обадва противника било: ко ће пре на гроб Копаоника.

Већ 5. августа у 8 часова наређен је хитан покрет четничких снага ка Копаонику са задатком: да 1. јуришни корпус поседне Јелицу (кота 1776), 5. јуришни корпус — Мрамор (кота 304), 3. јуришни корпус — Мрамор (брдо, 1 километар западно од села Кнежева) и 2. јуришни корпус — Огледну (тригонометар 1349).

Пошто је непријатељ претпостављао да Оперативна група у међувремену може избити на Суво рудиште, а јединице Главног штаба Србије на Лепу гору и Пожар, одакле би могле садејствовати Оперативној групи, поменутом директивом је штаб 4. групе јуришних корпуса, за такву ситуацију, предвидео одговарајуће тактичке поступке:

прво, деси ли се да у међувремену Оперативна група узме Суво рудиште, онда су се њени делови могли очекивати и на правцу покрета главних четничких јединица. Ако се појаве њене јединице на правцу четничког 1. и 5. јуришног корпуса, ови корпуси су морали заједничким напором да их одбаце и 6. августа до 5 часова достигну маршевске циљеве,-

друго, појаве ли се снаге Оперативне групе на маршевском правцу 3. јуришног корпуса, он је, по сваку цену, морао достићи свој маршевски циљ, тј. вис Мрамор, који је требало да буде у његовим рукама 6. августа до 5 часова;

треће, појаве ли се јединице Главног штаба Србије на Лепој гори, за које се претпостављало да могу бити само слабије јачине, 2. јуришни корпусе је требало да их разбије, а затим да продужи одређеним правцем и овлада Огледном такође 6. августа до 5 часова.

Предвиђено је да јединице, чим поседну наведене тачке, наставе марш и овладају гребеном Копаоника, првенствено Сувим рудиштем, Милановим врхом (сада Панчићев врх — тригонометар 2017), као најистакнутијим објектом Копаоника, линијом кота 1792 — Војетин, Караманом и Бећировце.м. Претпостављало се да се овде може очекивати сукоб са снагама Оперативне групе дивизија. Чим четничке јединице запоседну гребен Копаоника, требало је извршити напад у циљу разбијања Оперативне групе дивизија, при чему је Штаб

4. групе јуришних корпуса вероватно рачунао и са учешћем немачко-кваслиншких снага из долине Ибра.

Док је четничка 4. група јуришних корпуса, почев од 5. августа увече, маршовала из својих концентрацијских простора — од Александровца и Бруса, према Копаонику, у сусрет јој је наступала Оперативна група дивизија. Пета ударна дивизија је 6. августа избила у рејон села Штава, Жељева, Радуња, Блажева, Витоше и Боранаца. Друга пролетерска бригада 2. пролетерске дивизије, у садејству са делом снага 6. источnobосанске бригаде 17. дивизије, већ је тог дана ујутру напала снаге четничког 3. јуришног корпуса на Кнежевској чуки и у селу Горњим Левићима и одбацила их, а затим, око 10 часова, избивши на коту 1157 и пред Шапидо, у позадину леве колоне 3. јуришног корпуса, онемогућила повлачење четника с Марине чуке и Јастрепца према Брложнику. Због тога се овај четнички корпус морао пробијати у правцу Брзећа, Палежа и Влашке равни, покушавајући да нову линију одбране организује између Брегова и Влашке равни, на левој обали Брзећке реке. За то време остале снаге 2. пролетерске дивизије без борбе су избиле на простор села Градац—Бело Поље—Чокотар.

Када је у току марша сазнао да се суседни 3. јуришни корпус повукао на леву обалу Брзећке реке, Штаб четничког 2. јуришног корпуса је одлучио да правцем Брложник—Марина чука нанесе удар у десни бок делова Оперативне групе дивизија. Одмах после сукоба претходнице на падинама Брложника, он је, са све три своје бригаде, предузео напад према Јастрепцу и Бришевцу и у правцу Оглавље — Градац. Пред овим снагама, извиђачке јединице 2. пролетерске и 6. источnobосанске бригаде повлачиле су се, уз отпор, према Грацу и Кнежеву. Тек око 17 часова четнички 2.

јуришни корпус је успео да овлада Оглављем и Бришевцем и да подиђе положајима 6. источnobосанске бригаде 17. дивизије на Мариној чуки. Тада је Штаб 17. дивизије увео у борбу, на дравцу Мрамор—Палеж, и делове своје 2. крајишке бригаде. Једновременно је 2. пролетерска бригада 2. пролетерске дивизије са Граца предузела противнапад у правцу Бришевца и Оглавља. Притиском ових снага, четнички 2. јуришни корпус је прво задржан а затим, у 21 час, одбачен са Оглавља на линију кота 1234—Брложник—Мала Огледна.

Делови четничког 3. јуришног корпуса, на Милановом врху, 1. јуришни корпус, на Јелици, и 5. јуришни корпус, у покрету према Караману, у току дана су остали ван борбеног додира с јединицама Оперативне групе дивизија, мада је дејство ових четничких снага у леви бок 17. дивизије и 2. пролетерске бригаде 2. пролетерске дивизије могло бити врло опасно док су ове биле ангажоване у борбама код села Кнежева.

Тако је Оперативна група дивизија Народноослободилачке војске у току 6. августа успела да се учврсти на достигнутим положајима на Копаонику, што је имало велики значај, јер је даљи ток борбених дејстава определило у њену корист. Непријатељу је одузето неколико важних положаја које је могао користити у одбрани. Истог дана је Штаб Оперативне групе примио од Врховног штаба радиограм о покрету непријатеља према Копаонику, а при крају дана му је Главни штаб Србије, преко радија, јавио да се у рејону Копаоника већ налазе јаке четничке снаге »чији је задатак презимање иницијативе у своје руке, те евентуално бацавање на лијеви бок у циљу овлађивања дијелом Копаоника«³⁴ северно од Оперативне групе. Истовремено је од јединица које су водиле борбу против четника и од извиђачко-обавештајних органа сазнао да се у правцу

Топлице налазе слабије непријатељске снаге. На основу свих тих података, оцењено је да се главнина четника групише на правцу наступања 2. пролетерске и 17. ударне дивизије и, даље, према Брусу и Александровцу. Из долине Ибра и с комуникације Рашка—Косовска Митровица непријатељ није испољавао никакву активност. Изгледа да Штаб Оперативне групе није имао података о десној колони четничког 3. јуришног корпуса на Милановом врху, о 1. јуришном корпусу на Јелици и о покрету 5. јуришног корпуса од Мрамора у правцу Карамана. Да би иницијативу држао у својим рукама и разбио непријатеља пре него што се овај групише и среди, Штаб оперативне групе је одлучио да нападом 2. пролетерске и 17. дивизије читав исход борбе на Копаонику реши у своју корист, а да 5. дивизију задржи у другом ешалону, с тим што ће је привући ближе борбеном поретку 2. и 17. дивизије. Шестог августа увече генерал Пеко Дапчевић је издао борбену заповест којом је предвиђено:

да 2. пролетерска дивизија, као десна колона, напада на одсеку село Шошићи—Јастребац у правцу Бруса, с тим да левим крилом садејствује са 17. дивизијом у заузимању Бруса, а десним избије у рејон села Лепенца и на друму Крушевац—Алекеандровац постави осигурања према Разбојни и селу Новацима;

да 17. ударна дивизија, као лева колона, разбије непријатеља у рејону села Брзећа, а затим продужи гоњење у правцу Бруса, с тим да десним крилом овлада Брусом, уз садејство јединица 2. пролетерске дивизије, а левим крилом запоседне рејон села Милентије;

да се 5. ударна дивизија, као резерва, помери у села Блажево, Бело Поље и Ћерекаре и да извиђа што дубље према долинама Топлице и Лаба и према комуникацији Рашка—Косовска Митровица.

Свим јединицама је генерал Дапчевић наредио мере опрезности, да развију што бољу обавештајно-извиђачку службу и, по могућству, повежу с партијским и позадинским радницима на терену како би благовремено дознале покрете и снаге непријатеља који се оријентисао према Оперативној групи, затим да се осигурају и што дубље извиђају према комуникацији Рашка—Косовска Митровица, у правцу реке Лаба, Куршумлије и Топлице и према комуникацији Блаце—Брус

На другој страни, командант четничке 4. групе јуришних корпуса, који је претпостављао да ће Оперативна група следећег дана, концентрацијом јачих снага, или напасти положаје 2. јуришног корпуса према Огледној или се пробити било према Лепој гори било према Куршумлијској Бањи, такође је имао офанзивне намере. Он је сматрао да треба овладати чврстим ослоном на Копанику и тако створити могућност за предузимање даље офанзивне акције. Због тога је одлучио да ојача делове на Милановом врху, као ослонац за активнију акцију, а затим, преко Брложника и Огледне, крене у напад у леви бок 17. и 2. пролетерске дивизије и разбије их. Изгледа да није имао података о томе да се 5. дивизија налази код Ћерекара и Чокотара, постављена у погодан положај за удар у десни бок четничких снага. У духу поменуте одлуке, Штаб четничке 4. групе јуришних корпуса наредио је 1. и 5. јуришном корпусу да 7. августа у 3 часа пређу на Миланов врх, а затим, уколико буде извршен напад на 2. јуришни корпус, нападају према Кнежеву и тако угрозе бок снага Оперативне група које би нападале положаје 2. јуришног корпуса код Огледне. Уколико не буде нападнут овај корпус, требало је да 1. јуришни корпус надире преко Војетине и Великих Ливада на Оглавље, северно од Горњих Левића, а 5. јуришни корпус — преко Бећировца ка Мра-

мору. Други јуришни корпус је добио задатак да се и даље задржи на положају који је доетигао (Јастребац—Огледна—Плочник) и да га брани по сваку цену, нарочито Огледну, а 3. јуришни корпус је добио задатак да образује резерву на Брложнику.

Истовремено је командант четничке 4. групе јуришних корпуеа упозорио своје трупе на изузетан значај борбе за гребен Копаоника:

»Све старешине морају имати на уму да се овом борбом решава питање Србије. Трупе морају безуслов-но извршити добивене задатке и никакво оправдање не може се примити. Пеко Дапчевић [командант Оперативне групе дивизија — прим. П. В.] мора бити уништен, иначе ситуација ће бити страховито тешка за даљи наш рад. Зато захтевам крајње залагање свих старешина и бораца, а команданти ће на сваки начин редовно обавештавати овај штаб о ситуацији код себе, како би се снаге правилно употребиле у борби и извојевала одлучна победа«.35

Из изложених планова јасно се, дакле, види да су обе противничке стране биле одлучне да нападом реше исход борби у своју корист.

У току ноћи између 6. и 7. августа на фронту је било мирно, изузев што су делови 6. источnobосанске и 15. мајевичке бригаде 17. дивизије изводили напад на четнички 2. јуришни корпус у намери да побољшају полазни положај за предстојећа дејства. У истом циљу су и делови 2. пролетерске бригаде 2. пролетерске дивизије потиснули снаге четничког 2. јуришног корпуса ка Брложнику, Брзећу и Оштрој чуки.

Ујутро 7. августа почела је драма на Копаонику. Десна и лева колона Оперативне групе дивизија кренуле су у концентричан напад на четнички 2. и 3. јуришни корпус. Јединице су излетале у таласима из мрт-

вог угла и у трку се лепезасто развијале у стрелце, узимајући борбени поредак према раније утврђеном плану. Енергичним и брзим дејством и вештим маневром левог крила, 2. пролетерска бригада 2. пролетерске дивизије је заузела истакнуте висове Малу Огледну, Брложник и Оглавље. Већ око 9 часова четнички 2. јуришни корпус почео је да у нeredу одступа испред пролетера ка Брусу и селу Влајковцима. Настављајући гоњење, ова бригада је до 18 часова заузела варошицу Брус. Дотле је 4. пролетерска бригада, не наилазећи на отпор, избила у рејон села Лепенца и на друм Брус село Разбојна. Трећа српска бригада се, као резерва 2. пролетерске дивизије, померила у рејон села Липовца. Њене јединице нису имале додира с непријатељем. Једино је 1. батаљон у једном изненадном окршају заробио више четника него што је имао својих бораца. Четници су били махом мобилисани сељаци. Када је стрељачки строј батаљона пришао њиховим розовима и засуо их митраљеским рафалима и бомбама, одједном се зацрнела блага падина брда источно од села Дренове. Четници су почели да беже, а батаљон је јурио за њима. Ретко ко је пуцао. Чули су се само галама, смех, вика. Четници су брзо бежали, а борци 3. српске бригаде у стопу за њима. Многе су сустигли и заробили. Политички комесар батаљона је после борбе окупио заробљене четнике у селу Липовцу и објаснио им циљеве народноослободилачке борбе. На крају им је рекао:

— Ко жели да се бори против окупатора и домаћих издајника нека пређе овамо *(руком им је показао место)*, а остали могу кућама.

Неколико дражиноваца је одмах прешло на место које им је комесар показао.

Код јединица 17. ударне дивизије била је сасвим

друкчија ситуација. Оне су 7. августа око 8 часова прешле у напад и одмах наишле на јаке четничке делове, те приметиле жестоку борбу. На десном крилу је 15. мајевичка бригада, садејствујући делом снага са 2. пролетерском бригадом 2. пролетерске дивизије, прешла друм Брус—Кнежево и, после кратке али врло оштре борбе, овладава четничким положајем на Влашкој равни и Палежу, док је 6. источнбосанска бригада сломила отпор непријатеља на Јастрепцу и Оштрој чуки и, уз местимично јачи отпор снага четничког 3. јуришног корпуса, успела да избије на линију Палеж—Брегови. Обе бригаде су потом, у оштрој борби на Влашкој равни и Лешевцу, разбиле противнапад 3. јуришног корпуса, а затим продужиле енергично наступање ка Ливађу и Ниневцу, односно Мунцелу и Мрамору. До 12 часова су били очишћени Ливађе, Мунцело и Мрамор и четнички положаји на линији Ниневац—Гламен и Палеж—Шиљача, а снаге 3. јуришног корпуса биле су принуђене да се у неред у повуку у правцу села Криве Реке, а пред вече су на Ивковом брду и Брусини организовале положај за одбрану.

За то време левокрилна 2. крајишка бригада 17. дивизије водила је најтеже и најжешће борбе против четничког 1. јуришног корпуса и деснокрилних снага 3. јуришног корпуса на правцу Мрамор (код Кнежева)—Шиљача. Док је њена главнина продирала ка Шиљачи и Малој Шиљачи, њен 4. батаљон, дејствујући обухватним правцем Сребренац—Караман, извршио је два јуриша на Миланов врх, али је одбијен. У међувремену су на Миланов врх избиле снаге четничког 1. јуришног корпуса, испред којих се 4. батаљон 2. крајишке бригаде морао повући на Леденицу, такође један од највиших висова Копаника, на којој је пуна четири часа одолевао нападима 2.350 четника 1. јуришног кор-

пуса, штитећи тако леви бок 17. дивизије. Батаљон је коначно био принуђен да око 9 часова напусти Леденицу, што је изазвало ланчано повлачење свих снага 2. крајишке бригаде на положај Оштра чука—Кнежевска чука. Искористивши овај успех, командант четничке 4. групе јуришних корпуса је око 12 часова наредио да 1. и 5. јуришни корпус, с линије Миланов врх—Гобеље, нападају према Кнежеву, Горњим и Доњим Левићима, у леви бок Оперативне групе дивизија, да 3. јуришни корпус избије на Брложних и на линију Кнежево—Радманово образује други ешелон, а његова десна колона остане у резерви на Милановом врху. Пред вече је 2. јуришном корпусу наређено да »по цену свих живота« мора посести линију Палеж—Рапорито.

Тако је удар главнине четничке 4. групе јуришних корпуса био усмерен на леви бок и позадину 17. дивизије. Пошто је уочио груписање јаким четничких снага у рејону Сувог рудишта, које доминира читавим околним земљиштем, и схватио да одатле четници лако могу угрозити леви бок Оперативној групи, Глиго Мандић, командант 17. дивизије, обавестио је у 14 часова Пека Дапчевића, команданта Оперативне групе, и Милутина Морачу, команданта 5. дивизије, да је његова дивизија примила на себе удар готово свих четничких снага, да су четници обухватом избили на Леденицу и Миланов врх и тако овладали највишим врхом Копаоника и да је због тога дивизија доведена у тешку ситуацију. Процењујући да би четничке снаге бочним дејством и избијањем у рејон Кнежево—Горњи и Доњи Левићи угрозиле позадину 2. пролетерске, 5. и 17. дивизије и довеле у питање извршење њиховог продора према Топлици, Расини и Жупи, командант Оперативне групе је решио да на фронту 17. дивизије ангажује и главнину снага 5. дивизије, с тим да 2. пролетерска

дивизија продужи енергично надирање према северо-истоку и упадне у Расину и Жупу. На основу такве одлуке, Штаб Оперативне групе је 7. августа у 14 часова и 30 минута издао заповест:

Седамнаестој ударној дивизији: да 8. августа у 1 час нападне четнички 1. и 5. јуришни корпус у рејону Мрамор—Јелица—Леденица и, заједно са снагама 5. дивизије, разбије четнике, а затим продужи енергично гоњење ка Жупи;

Петој ударној дивизији: да две бригаде које су се налазиле на простору Ђерекари—Блажево, и биле постављене у ванредно повољан положај за удар у десни бок четничког 1. и 5. јуришног корпуса, нападну једно-времено кад и 17. дивизија на фронту од Леденице до Милановог врха и обухватним маневром непријатељског десног крила разбију и униште четничке снаге, с тим што је Штабу ове дивизије препоручено да у току ноћи убади на Суво рудиште неприметно један или два батаљона који би из позадине напали непријатеља; да једна бригада и даље остане код Белог Поља и Чокотара ради извиђања и затварања праваца из долине Лаба и Топлице и од комуникације Рашка—Косовска Митровица,-

Другој пролетерској дивизији: да продужи енергично гоњење непријатеља према Жупи и Расини, имајући у виду новонасталу ситуацију.

Да би се постигла већа сила удара, јединицама је наређено да се групишу у јаче ударне колоне које би као клинови продирале у непријатељев распоред и његову одбрану испресецале на више места, а где буде потребно, нарочито при нападу на утврђене објекте, искористиле прикривене и слабо заштићене долине.

Док су 5. и 17. дивизија припремале напад, четнич-

ки 1. и 5. јуришни корпус су продужили наступање према Кнежеву. Пошто се на њиховим нападним правцима нису налазиле ни слабије снаге Оперативне групе, они су, пред мрак 7. августа, достигли линији Мрамор (западно од Кнежева)—Бећировац—Војетин—Запанина, чиме су готово потпуно пресекли тактичку везу између јединица 5. и 17. дивизије.

Пратећи, с командног места у Белом Пољу, покрет и дејства ових четничких јединица и пратећи извештаје својих потчињених команданата, командант Оперативне групе дивизија оценио је да ће напад на четнике бити ефикаснији ако почне раније, те је наредио да напад обеју дивизија, уместо 8. августа у 1 час, почне 7. августа у 22 часа, с тим да 2. пролетерска дивизија једну своју бригаду упути из Бруса према Палежу ради садејства са деснокрилним јединицама 17. дивизије. Претходно усвојени план напада сад је још више одговарао конкретној ситуацији, јер су се четничке снаге, избијањем на простор Војетин—Мрамор—Бећировац, нашле изложене бочном удару 5. ударне дивизије с југоистока и 17. ударне дивизије са североистока. Нова драма је, дакле, почела пре првобитно одређеног времена.

Напад јединица Оперативне групе дивизија почео је и развијао се по утврђеном плану. Жееточе борбе су вођене у току целе ноћи 8. августа. Јунаци драме на највишим висовима Копаника биле су бригаде 17. и 5. ударне дивизије. Петнаеста мајевичка бригада 17. дивизије, у снажном налету, разбила је отпор четничких снага на положају Јелица—Сребренац. Друга крајишка бригада ове дивизије, жестоко се тукући и тесно садејствујући са суседном 4. крајишком бригадом 5. дивизије, пробила је одбрану и овладала четничким положајима на Леденици, Јарму и Караману и непосредно угрозила одбрану непријатеља на Милановом врху. Четвр-

та крајишка бригада 5. дивизије, која је наступала као дивизијска десна колона, успела је да део снага убаца кроз међупростор између Леденице и Милановог врха, према левом боку и позадини четника који су бранили Миланов врх. За то време три батаљона 1. крајишке бригаде 5. дивизије концентрично су напали Миланов врх. Они су, енергичним дејством вешто убачених бомбашких одељења и силовитим налетом главнине батаљона, растројили добро организовану одбрану и убрзо принудили четнике да се неорганизовано повлаче према Јошаничкој Бањи. У снажном налету четници су разбијени, а особито их је ухватила паника од праска бомби којима су их засули бомбаша. Напад бомбаша ноћу у дубокој шуми био је етравичан за четнике, ненавикле на такве борбе.

Већ око 1 час 8. августа Миланов врх, највиши и најважнији вис на Копаонику, био је заузет. Борба се продужила даље на Караману, Јелици, Гобељи и Јарму, које је непријатељ такође био добро утврдио и настојао да одржи. До зоре 8. августа освојене су све важније тачке четничког отпора, а снаге Оперативне групе дивизија наставиле су уништавање и заробљавање разбијених и дезорганизованих четничких група које су покушавале да се спасу бекством. Непријатељ се разбежао по групицама које нису знале ни куда да беже, већ су врло често, бежећи од јединица Народноослободилачке војске, управо улетале у њихов распоред и бивале заробљаване. Чак су и коморције хватале и заробљавале по шуми разбијене четнике.

Први вод 1. чете 2. батаљона 1. крајишке бригаде, са водником Чедом Срдићем и политичким делегатом Новаковићем на челу, изненада се нашао изнад велике вртаче крцате четничком комором. Две десетине Крајишника спустиле су се у вртачу и за тили час се нашле

међу четницима који су набрзину товарили коње. Један од четника се у овој журби обратио воднику Срдићу:

— Мајку вам вашу, сви бежите док се ми овде мучимо, а нико да нам помогне. — А онда је, бојећи се да је претерао, наставио молећиво:

— Брале, помози ми да брже натоварим ово коњче, иначе ће ме партизани ошурити.

— Знаш ли ти, делијо, с ким разговараш? — упитао га је Срдић.

— Не знам, али пусти сада упозоравање, него помагај ако за бога знаш! — одвратио је четник сав уплахирен.

— Ипак да се упознамо — ја сам водник партизанског вода! — одговорио му је Чедо.

На то су Крајишници углас повикали да су четници опкољени и заробљени, да се покоравају даљим наређењима и да им се ништа неће десити. Четници су били мирни, али и видно преплашени, што је лако и разумети.

Штаб 1. крајишке бригаде 5. дивизије се са групом курира кретао кроз шуму ка Милановом врху. Пред свануће, у урвини надалеко испод пута, командант бригаде Стево Рауш приметио је неке сенке које су му се учиниле као група људи. Застао је и узвикнуо, тек толико да провери свој командантски инстинкт:

— Ко је доле?!

Настао је тајац, а затим се чуло:

— А ко је горе?

Један од курира се први снашао:

— Браћо, брже овамо да заједно бежимо Немцима на Ибар. Можемо још док не сване стићи до њих.

Један за другим из урвине је изашло 18 четника. Облио их је хладан зној кад су се нашли пред упереним аутоматима бригадних курира. Чини се да су пре

бацили оружје него што је до њих допрла команда да одложе оружје.

Сличан догађај се одиграо и код 2. пролетерске бригаде 2. дивизије. Кад је њен 4. батаљон избио на северне косе Копаноника, застао је да се одмори. Борци су били полегли по трави — после умора и борби. На једној коси појавила се колона људи, њих тридесетак. Неко од њих је упитао:

— Ко је тамо?

Један пролетер је, уместо одговора, веома гласно такође упитао:

— А ко је тамо?!

— Овамо су четници — јавио се рапави глас одозго.

— И овде су четници. Брже сиђите овамо — одговорио је пролетер.

Четници су кренули трком низ падину ка 4. батаљону. Командант Лазар Тешић је наредио да сви борци окрену капе еа петокраким звездама на потиљак. То је учинио и са својом титовком.

Кад су четници пристигли. Тешић је изненада почео викати где су били и шта су радили, питајући зашто се нису тукли против партизана. И наредио је командире вода, који је хтео нешто да му рапортира — да построји вод. Четници су се брзо постројили. Тада је Тешић командовао да одложе оружје и сложе га у куће. И пиштоље. И бомбе. Четници су послушали. Кад је најзад, Тешић упитао да ли знају пред ким се налазе — четници су углас рекли — да су пред партизанима. Тада су почели говорити како су мобилисани, како хоће да се боре против окупатора, псујући и своје четничке старешине, Дражу Михаиловића, и краља Петра. Када су рекли да нису отварава ватру на партизана, Тешић је узео да провери пушке. Кад је прегледао цеви.

обратио се Драгољубу Мишчевићу, који је стајао до њега, речима:

— Докторе, као да никад нису пуцале, тако изгледају...

— Ево ти нових бораца, распореди их по четама, па командуј — рекао је Мишчевић без размишљања.

Лазар Тешић као да је то исто мислио, па је упитао:

— Ко жели да се бори против Немаца, Бугара и домаћих издајника нека пређе овамо у строј — и показао је руком где да се постројавају.

Сви четници су потрчали без размишљања. Готово у једном трену.

— Сви ћемо да се бори.мо. Ми и нисмо четници. Ми смо сељаци, Срби, мобилисани на силу — заграјали су као по команди.

Тада је 4. батаљон 2. пролетерске бригаде добио још тридесетак нових бораца.

За време напада главнине 5. и 17. дивизије у рејону Миланов врх—Сребренац—Јелица, делови четничког 2. јуришног корпуса су, 7. августа у 23 часа, с Обрадове чуке (кота 1430) предузели ноћни напад на оба крила 6. источнобосанске бригаде 17. дивизије: на Палежу и на Шиљачи. Почетни успеси четничког напада су били парирани упорном одбраном и активним дејством јединица 6. бригаде, које су на тај начин омогућиле нападна дејства главнине 17. дивизије, а четнички 2. јуришни корпус приморавале да се повуче на Обрадову чуку.

Да би на неки начин одржао разбијени борбени поредак главнине својих снага и омогућио њихово повлачење, командант 4. групе јуришних корпуса је наредио 3. јуришном корпусу да из рејона Брусине 8. ав-

густа у 5 часова предузме напад на Шиљачу и даље у правцу Јелице и Сребренца, односно у десни бок снага Оперативне групе дивизија ангажованих на Сувом рудишту. Корпусе је 8. августа око 12 часова, потиснувши слабије извиђачке делове 6. источнобосанске бригаде 17. дивизије, овладао Ждребном и продужио наступање према Шиљачи, али је противнападом 6. источнобосанске бригаде између 13 и 14 часова разбијен и приморан да неорганизовано одступи на север, преко Видине главе и села Лапчевића, чак на Борје. Страхујући да 2. јуришни корпус, после обухватних маневара јединица Оперативне групе, на Обradoвој чуки буде окружен, четнички штаб је наредио и његово повлачење ка Александровцу.

Тако је увече 8. августа Оперативна група дивизија успешно овладава Копаоником. У овим борбама је четничким формацијама у Србији задат до тада најтежи ударац. Узданица »Краљевске југословенске војске у отаџбини« 4. група јуришних корпуса, која је по свом саставу и количини борбене технике била најјача и најборбенија четничка формација, и као таква представљала ударну снагу четничког покрета у Србији, изгубила је око петину својих борбених ефектива. У њеним је редовима дошло до наглог осипања и деморалисања. Иако се касније делимично прикупила, она није више представљала озбиљнију борбену снагу. О карактеру пораза најкрупније четничке јединице сведочи и извештај Штаба 1. јуришног корпуса од 12. августа 1944, у коме се, између осталог, каже:

»У току ноћи 7/8. августа био је нападнут корпус јачим комунистичким снагама и после борбе од три часа растурио се . . . До сада се зна да се прикупило у јединице овог корпуса око 1 200 до 1 250 војника и старешина. За осталих 1 000 војника и старешина још се

ништа тачно не зна . . . Сазнаје ее да су доста комунисти заробили . . . још се у корпус нису прикупиле многе старешине, међу којима и сами команданти бригада и баталона».³⁶

Према процени Штаба Оперативне групе и потчињених јединица, четници су укупно имали 522 мртва, 637 заробљених и око 500 рањених. Међу заробљеним четницима било је доста окорелих зликоваца, али су већину ипак чинили присилно мобилисани сељаци, које су штабови јединица Оперативне групе, после разговора путили кућама. Заплењено је 35 аутоматских оруђа, два топа, више од 800 пушака, 80.000 метака и већа количина друге ратне опреме.

Пораз четника био би знатно већи да је Оперативна група дивизија имала снаге да продужи гоњење разбијених четничких корпуса. Међутим, њене јединице, после непрекидних двадесетодневних борби у Црној Гори, Санцаку, на Ибру и сада на Копаонику и маршева по испресецаном и пошумљеном планинском земљишту, уз оскудну исхрану — биле су јако заморене и исцрпене. Но, и поред тога, четничка 4. група јуришних корпуса није била способна да одмах настави борбу, иако је немачким и бугарским окупаторима њено ангажовање било и те како потребно.

Борбе на Копаонику још су једном потврдиле високе борбене квалитете јединица Народноослободилачке војске и њихову изузетну вештину у вођењу борби у овако специфичним условима, посебно у комбиновању брзих и изненадних маневара, одлучних напада и активних одбрамбених дејстава. Показало се, а пример борбе на Копаонику то правило ослободилачког рата још више је потврдио, да је маневар најодлучнији фактор за постизање успеха у сусретној борби и да њиме треба поставити снаге у најповољнији положај према против-

нику и обезбедити активност највећег дела сопствених снага. Ово искуство је још показало да су брза, смела и изненадна дејства и мањих снага могла дати веће резултате него знатно надмоћније снаге када слабо и споро дејствују.

Штаб Оперативне групе је био на опрези: није испуштао из вида могућност интервенције немачке 1. брдске дивизије из долине Ибра према Копаонику, као и бугарских снага из Куршумлије. Зато је држање 5. ударне дивизије у другом ешелону, према Ибру и Куршумлији, ради осигурања позадине и десног бока Оперативне групе било оправдано. Осим тога, да је ова дивизија, пре почетка одсудних борби на Копаонику, била упућена као десна колона у дубину, према Расини или Куршумлији, и ангажована у борбама на тим правцима, њено извлачење отуда, упућивање на Суво рудиште и увођење у борбу против четничке 4. групе корпуса било би отежано.

У овим борбама борци Оперативне групе дивизија су показали велику храброст и пожртвовање у напади на четничке положаје. И поред неспавања и умора, они су дали све од себе да би што боље извршили постављене задатке. Чланови штабова бригада обилазили су батаљоне и на лицу места пружали помоћ. При том су неки команданти бригада лично руководили и гађањем противтенковских топова и минобацача. Храброст и издржљивост старешина чета, батаљона и бригада у неким одсудним тренуцима били су предуслов за успех у борби. Сваки успех једне чете или батаљона преносио се одмах на друге јединице, тако да је људство стално упознавано и подстицано на још веће напоре и успехе.

Зато је извршење овог сложеног задатка и постигнути успех на Копаонику у борбама против четника за-

слуга и дело свих јединица и бораца 2. пролетерске, 5. и 17. ударне дивизије, као и њиховог командовања, које је било на висини постављених задатака.

Енергичним и брзим продором преко Санцака и Ибра и сламањем четничке 4. групе јуришних корпуса на Копаонику у ствари је добијена и битка за Жупу, Расину и целу територију између река Западне Мораве, Топлице и, делом, Ибра. Дивизијама Главног штаба Србије благовремено је пружена ефикасна помоћ тиме што је притисак на њих ослабио ангажовање главнине четничких снага на Копаонику и упућивањем бугарских и немачких снага у сусрет Оперативној групи дивизија. То је омогућило да српске дивизије Народноослободилачке војске пређу у противофанзиву ка Јабланици и Топлици, тежећи спајању с Оперативном групом на Копаонику.

Покрајински комитет КПЈ за Србију честитао је борцима и руководиоцима успешно вођење ових борби и њихов долазак у Србију. У радиограму који је 11. августа 1944. тим поводом упутио јединицама Оперативне групе дивизија, стоји:

»Генералу Пеку Дапчевићу желимо добродошлицу у Србију. Честитамо неодољиви прелаз Ибарске клисуре и Копаоника борцима, подофицирима, официри.ма и политичким радницима прослављене II пролетерске, V крајишке и XVII ударне дивизије«.³⁸

Продором Оперативне групе дивизија на Копаоник и њеним скорим спајањем са снагама Главног штаба Србије тежиште операција Народноослободилачке војске фактички је пренето на територију Србије.

Не испуштајући иницијативу, Штаб Оперативне групе је одмах приступио наредном задатку — продору ка Жупи и Расини. Његова основна замисао је била: делом снага овладати Жупом и затворити правце који из долине Западне Мораве изводе у долину Расине и Топлице, делом снага продужити надирање према селу Разбојни и варошици Блацу и делом снага обезбедити правце који из Ибарске долине воде на Копаоник. На темељу тога, он је већ 8. августа увече издао заповест којом је предвидео: да 2. пролетерска дивизија продире ка Разбојни и Блацу и да, по могућности, заузме ова места, а уколико у томе не успе — да се постави око Разбојне и затвори правце од Куршумлије и Блаци и од Крушевца долином Расине; да се 17. ударна дивизија пребаци на простор Бруса и села Велике Грабовице и Милентије и да затвори правце од Крушевца и Јошаничке Бање; да се 5. ударна дивизија задржи на Копаонику са задатком да извиђа и затвара правце како од комуникације Рашка—Косовска Митровица тако и из долине Лаба и од Куршумлије.

Сутрадан, 9. августа, постављени задаци су били извршени. Делови 2. пролетерске дивизије, наилазећи на слаб отпор, заузели су Разбојну и ушли у село Новике, пресекавши саобраћајницу између Крушевца и Александровца, а 17. дивизија је избила пред Александровац, који је следеће ноћи, између 10. и 11 августа, после краће борбе против четника и жандара, заузела. Четничка Жупска бригада и снаге Српске државне страже у паници су се повукли ка селу Вељој Глави и Трстенику. У једном селу код Александровца борци 2. крајишке бригаде 17. дивизије су ухватили три попа који су носили проглас у којем се клеветала Народно-

ослободилачка војска и позивао српски народ »у борбу против бољшевизма«.

Тако је Оперативна група дивизија ослободила страну територију: подручје Копаоника, Жупу и Расину, обезбедивши је од дејства непријатеља с правца Јошаничке Бање, Крушевца, Куршумлије и Ибарске долине. Она је четницима одузела готово сваку могућност да сами нешто озбиљније предузму у циљу побољшања свога положаја.

Народ овог краја Србије пријатељски је прихватио јединице Оперативне групе дивизија, помагао им и укључивао се у њихове редове. Одмах после њиховог доласка, на том терену је организована нова, народна власт (тамо где одраније није постојала) и формиране су партизанске јединице и страже.

У међувремену је, због заоштравања ситуације у Србији, а нарочито због ефикасних дејстава Оперативне групе дивизија, немачки врховни командант Југоистока генерал-фелдмаршал Максимилијан фон Вајкс, чије је седиште било у Београду, разрадио план дејства својих снага у Србији и наредио: да се на целокупном подручју Србије прогласи узбуна првог степена; да војноуправни командант Југоистока генерал Ханц Фелбер оформи специјалне борбене групе и пребаци их, што је могуће пре, на подручје јужне Србије, као најугроженије, и тамо их, у првом реду, употреби за ојачање обезбеђења железничке магистрале Солун—Београд; да команду над окупаторско-квислиншким снагама у јужној и источној Србији (са седиштем у Нишу) привремено преузме Штаб немачког 69. армијског резервног корпуса за посебну намену, с пешадијским генералом Аулебом на челу, с тим што би он био потчињен генералу Фелберу и да се, на подручјима ангажовања, импровизацијом мањих оперативних штабова, остваре јасни односи

у погледу командовања и напедантније поштују одредбе у погледу састава, опреме, снабдевања и опслуживања јединица за узбуну.

У немачкој команди се предвиђало да ће Оперативна група дивизија, после спајања с јединицама Главног штаба Србије, продужити офанзивна дејства у међуречју Западне и Јужне Мораве и ка железничкој прузи Сталаћ—Ниш—Скопље, ради потпуног прекида ове главне саобраћајне артерије немачких трупа на југоистоку Европе, а затим овладати долином Западне Мораве између Крајева и Крушевца и успоставити мостобран на левој обали ове реке, одакле би наставила продор у унутрашњост Србије, према Шумадији, како је то било у плану Врховног штаба.

Да би ово онемогућила, немачка команда је, још док су вођене борбе на Копаонику, своје снаге на подручју јужне Србије сконцентрисала у две основне групе: на простору Крушевца неколико својих, бугарских и квислиншких батаљона и неколико тенкова, укупно око 3.500 војника, а у ширем рејону Блаце—Прокупље—Куршумлија главнину бугарске 27. пешадијске дивизије, бугарски 69. ловачки пук, немачки 5. полицијски добровољачки пук, ојачан брдском батеријом, и делове Српске државне страже и Српског добровољачког корпуса, укупно око 8.000 војника. Задатак је ових снага био да спрече продор Оперативне групе дивизија ка планини Великом Јастрепцу и на простор Топлице. У исто време је четничка 4. група јуришних корпуса постављена за одбрану прелаза преко Западне Мораве у зони од Крушевца до Трстеника и за напад ка горњем току реке Расине, док су делови четничке Расинско-топличке групе корпуса распоређени у зони између Сталаћа и Крушевца. Генерал Фелбер, предвиђајући и офанзивно дејство ових снага, тражио је од четничке

Врховне команде да и преостале јединице Расинско-топличке групе корпуса и 2. косовског јуришног корпуса пребаци из Јабланице и јужног дела Топлице према Прокупљу, Великом и Малом Јастрепцу. Поред ових, нешто јача концентрација немачких и квислиншких јединица налазила се на подручју Јабланице и код Лесковца, за дејства против 21. и 24. ударне дивизије Народноослободилачке војске. У истом циљу активирале су и албанске фашистичке снаге с Косова.

Штаб Оперативне групе дивизија наставио је спровођење свога плана. Он је 11. августа одлучио да продужи наступање у правцу југоистока, ка долини Топлице, с циљем да заузме Куршумлију, споји се с јединицама Главног штаба Србије, пружи им помоћ у руководећем кадру, попуни своје јединице новим борцима с територије југоисточне Србије, а затим што пре крене у западну Србију, односно Шумадију, како је то било у плану Врховног штаба. У ту сврху, он је овога дана наредио да 2. пролетерска и 5. ударна дивизија изврше покрете према Куршумлији и да се припреме за напад на ово место, с тим да 5. дивизија у рејону Бело Поље—Брзећа остави једну своју бригаду, која би, заједно са Ибарским партизанским одредом, затварала правце из Ибарске долине ка Брусу. Седамнаестој ударној дивизији је наређено да слободну територију у Расини и Жупи обезбеђује затварањем праваца од Крушевца, Блага, Јошаничке Бање и Трстеника.

Сутрадан, 12. августа, деснокрилна 5. дивизија је извршила покрет. Њене бригаде су целог тог дана водиле оштре борбе против добро утврђених албанских квислиншких снага које су покушавале да спрече њихов марш јужним оградима Копоника ка Куршумлији. Мање борбе су водили и делови 2. пролетерске дивизије

приликом покрета ка Куршумлији, односно у време када је њене положаје у Расини преузимала 17. дивизија.

Тога дана су јединице бугарске 27. пешадијске дивизије, ојачане немачким полицијским деловима, почеле наступање из Крушевца, Блаца и Куршумлије с циљем да овладају простором село Разбојна—планина Јаворац, западно од Блаца, одакле би затим наставиле продор ка Брусу и Александровцу. У току дана ове снаге су избиле у рејон села Сагоњева, према 2. пролетерској дивизији, и на линију села Пребрезе и Сибнице, према 17. ударној дивизији. У ноћи између 12. и 13. августа Штаб бугарске 27. пешадијске дивизије извршио је припреме за настављање наступања ових снага. Сутрадан, 13. августа, око 6 часова, главнина 122. пешадијског пука ове дивизије напала је делове 2. пролетерске дивизије на линији Ораовац—Црна чука (тригонометар 1197) и у рејону Сагоњевских ливада, северозападно од Куршумлије. Циљ напада је био да се активним дејством обезбеди леви бок бугарско-немачких снага које су нападале од Куршумлије, преко Блаца, ка Разбојни. Главнина снага 2. пролетерске дивизије зауставила је овај напад и противнападом потисла противника у Сагоњево. Док је овај покушавао да консолидује свој борбени поредак, око 11 часова је услиједио напад два батаљона 2. пролетерске бригаде 2. дивизије, с правца виса Кошутњака, у његов десни бок. Разбијене у двочасовној борби, бугарске јединице су се у нeredу повукле у правцу села Селова и Жуча.

Због овог напада, Штаб Оперативне групе дивизија одложио је напад на Куршумлију. Он је у току преподнева јединице 5. дивизије оријентисао у правцу Жуча, у леви бок и позадину бугарског 122. пешадијског пука, у циљу окружења и уништења ових окупаторских снага. У међувремену, у споразуму са Главним штабом

Србије, 21. ударна дивизија, е којом је управо била успостављена веза, привремено је стављена под команду Штаба Оперативне групе. Њој је у 13 часова наређено да изврши притисак на Куршумлију и на комуникацију Куршумлија—Прокупље с циљем да растерети 2. пролетерску дивизију, а непријатељске снаге принуди на повлачење у Куршумлију.

Истог дана, пред вече, настављен је напад јединица 2. пролетерске дивизије и 1. крајишке бригаде 5. дивизије на бугарски 122. пешадијски пук у рејону Селова и Жуча. До 22 часа су заузети Селево и Жуч. Бугарске снаге су биле разбијене и натеране да се у нереду, бацајући спрему и оружје, повуку у Куршумлију. Према подацима Штаба Оперативне групе, бугарски 122. пешадијски пук је имао 185 погинулих, много више рањених и 135 заробљених официра, подофицира и војника. Заплењени су: три брдска топа 75 милиметара, четири минобацача, осам митраљеза, 16 пушкомитраљеза, 12 аутомата, 250 пушака, 26.000 метака, једна радио-станица и много друге ратне опреме. Бугарски пук је у тој борби оставио казане са тек скуваним пасуљем. Губици непријатеља били би знатно већи да он, за повлачење, није искористио ноћ, шуму и необезбеђене међупросторе у распореду јединица 2. пролетерске дивизије.

У овој борби код Сагоњева погинуо је народни херој Божидар Стојановић Дренички, командант 3. батаљона 3. српске бригаде. Пре рата је био лугар у варошици Медвеђи. Неко време живео је у Дреници на Косову, те је отуда добио име Дренички. Међу првима је ступио у Јабланички партизански одред у којем је убрзо изабран за командира чете. У 1. јужноморавској бригади постао је командант батаљона. На том положају је остао и приликом формирања 3. српске ударне бри-

гаде. Увек идући испред строја, с батаљоном је прокрстарио Србију, Босну, Санџак, Црну Гору. Било је довољно да борци у критичном тренутку чују глас команданта Дреничког, глас Олује, како су га у шали звали, па да им се врати самопоуздање. Имали су у њега неограничено поверење. Увек је био на најтежим деловима полагаја, у првој борбеној линији и један од најпопуларнијих бораца целе Јабланице и југа Србије, човек изузетне људске лепоте и храбрости. Пао је од гранате док је постављао задатак батаљону.

У 2 часа 15. августа 4. српска бригада 21. дивизије напала је Куршумлију, у којој су се тада налазили делови четничког Топличког и 1. косовског јуришног корпуса, одред Српске државне страже, 3. батаљона 5. гвозденог пука-Српске државне страже, чета немачке Шуц-полиције и мањи делови бугарског 122. пешадијског пука. Два батаљона су нападала с правца села Бранкове Куле и Марине Куле, а један батаљон је у рејону села Доње Крчмаре затварао правац од Прокупља. Батаљон који је нападао од Марине Куле успео је да овлада спољном одбраном, прегази реку Топлицу и избије до градске болнице, на северу града, док је батаљон од Бранкове Куле, на правцу Самокова, ликвидирао непријатељски отпор на тригонометру 734 и продро до бетонских бункера на висовима у непосредној близини града, и ту је задржан. И баш тада су јединице бугарског 122. пешадијског пука, које су се повлачиле од Жуча, извршиле противнапад из рејона села Микуљане на десни бок и позадину батаљона 4. српске бригаде, који је био заузео циглану, болницу и гробље, приморавши га да напусти заузете положаје код болнице и да се повуче на деену обалу Топлице, у рејон Марине Куле. Када су се, у јутарњим часовима, у град пробила ојачања из Прокупља, повукао се и батаљон са Самокова.

Иако због надмоћности и упорности непријатеља није успео, напад делова 4. српске бригаде 21. ударне дивизије на Куршумлију позитивно је утицао на борбе делова 2. пролетерске и 5. дивизије против бугарског 122. пешадијског пука у рејону Сагоњева. Селова и Жуча, јер је непријатељ морао да снаге са тог правца одваја за одбрану Куршумлије и био је везан за одбрану града, тако да није могао да упућује помоћ 122. пуку, коме је она била неопходна.

Пошто је противнапад делова бугареке 27. пешадијске дивизије био сломљен, Штаб Оперативне групе дивизија одлучио је да изврши напад на непријатељске снаге у Куршумлији. Ослобођење Куршумлије требало је да пружи шире могућности за развој офанзиве Оперативне групе и за учвршћење позиција народноослободилачког покрета у јужној Србији: за мобилизацију нових бораца, за развијање и учвршћивање нове, народне власти, за повезивање ослобођене територије у Жупи и Расини са територијом Топлице и Јабланице и за економско сређивање слободне територије у овом делу Србије.

Да би јединице припремио за напад на Куршумлију, Штаб Оперативне групе је 14. августа, на командантском извиђању, саопштио своју претходну одлуку: да 2. пролетерска и 5. дивизија изађу на полазне положаје, а 21. дивизија главнином снага поседне комуникацију Куршумлија—Прокупље у зони Куршумлија—село Тулари и спречи долазак ојачања из Прокупља, а једном бригадом затвори комуникацију Куршумлија—Подујево.

Истог дана у 20 часова Штаб Оперативне групе је издао писмену заповест за напад на Куршумлију. Напад је требало почети у 23, а не у 22 часа, како је раније било наређено. У овој заповести није било неких

нарочитих разлика у задацима које су потчињене Јединице добиле раније, на командантском извиђању. Једино су сада ти задаци још боље конкретизовани. Друга пролетерска дивизија је добила задатак да једном ојачаном бригадом напада правцем преко Микуљане и градске болнице ка граду, а осталим снагама, из рејона села Барбатовца, Горње Тмаве и Т.мавског Забрана, обезбеди правце од Блага и села Тулара и Калудре; 5. дивизија је добила задатак да једном бригадом напада Куршумлију основним правцем преко села Марковића ка граду, једну бригаду задржи у рејону села Мирнице, у општој резерви, и једну бригаду задржи на простору села Брзећа и Белог Поља, ради затварања правца од Ибарске долине; 21. дивизија требало је да једном бригадом напада Куршумлију правцем преко Марине Куле ка граду, а двома бригадама да поседне комуникацију Куршумлија—Тулари и затвори правац од Прокупља.

Штаб Оперативне групе није располагао потпунијим подацима о гарнизону, који је сада бранио разнолики састав: два батаљона бугарске 27. пешадијске дивизије, 3. батаљон 5. гвозденог пука Српске државне страже, једна чета немачке Шуц-полиције, одред Српске државне страже, групација четника из Топличког и 1. косовског јуришног корпуса и 18—20 артиљеријских оруђа, укупно око 4.500 непријатељских војника. Постоје подаци да се тада у Куршумлији налазио и четнички 2. косовски јуришни корпус. То значи да је однос снага у пешадији био 2 : 1 а у артиљерији 3 : 1 у корист непријатеља. Осим тога, Куршумлија је била добро утврђена, а непријатељ тако раепоређен да град брани са свих страна. На периферији су ископани ровови и сазидани бункери са жичаном препреком у три реда коља, а у самом граду, на раскрсницама, на улазима од Прокупља, Блага, Куршумлијске Бање и села Раче и око мостова

на реци Топлици, налазило се више армиранобетонских бункера. Нарочито је прилаз ка мосту на Топлици, од Микуљане, био добро брањен из бункера израђених крај самог моста. За одбрану су прилагођене и поједине зграде од тврдог материјала. Изван града, на најосетљивијим правцима, налазило се више истурених утврђених положаја. Кључни објекти у одбрани Куршумлије били су Самоков (тригонометар 734), градско гробље и болница. Непријатељ је и око њих, нарочито на Самокову, озидао бункере, ископао ровове и поставио жичане препреке. Упад у град је био готово немогућ без претходног освајања ових положаја, посебно Самокова, јер Куршумлија лежи непосредно у подножју овог брда.

Према изложеном плану, напад на Куршумлију је извршен ноћу уочи 15. августа, нешто касније од одређеног времена. Око 24 часа један батаљон 1. крајишке бригаде 5. дивизије продро је у јужно предграђе Куршумлије, сломио отпор непријатеља и заузео железничку станицу, Соколски дом и више ровова и бункера у граду. Међутим, главнина снага ове бригаде, и поред несебичног залагања бораца и бомбаша, није могла заузети тврдо грађене бункере на прилазима граду, испред којих су се налазили ровови и жичане ограде, а које је штитила јака артиљеријска, минобацачка и митраљеска ватра. Ујутро, око 6 часова, главнина се повукла на полазне положаје. Искористивши то, бранилац је извршио јак противнапад на 1. батаљон који је продро у центар града и принудио га да се под неповољним условима повуче долином Бањске реке, према селу Великој Шатри. Извлачење батаљона из града ишло је врло тешко, јер је правац којим је одступао био изложен непрестаној и јакој ватри артиљерије, минобацача и митраљеза и јаком бомбардовању авијације, која је подржавала противнапад непријатеља. Пушкомитраље-

сци и бомбаши су чинили права чуда од јунаштва. Њих су следили сви борци. Била је то борба на живот и смрт. Падали су непријатељски војници, али и Крајишници су имали губитака. Две чете су јуришале на бункере испред, у ствари, на спољну линију бугарског утврђеног појаса, а једна чета им је штитила леђа и одбијала сулуде нападе непријатеља који је желео да сустигне и уништи крајишки батаљон. Командир чете Мићо Јаковљевић бодрио је своје борце да издрже и осталим четатама олакшају пробијање кроз ватрени обруч. Из обруча су се Крајишници извукли, без помоћи с поља, тек око 11 часова.

Четврта пролетерска бригада 2. пролетерске дивизије нападала је са три правца: долином Топлице, затим преко Дубраве, те између комуникација Блаце—Куршумлија и Биљановац—Куршумлија. Њени деснокрилни делови, после оштре борбе, савладали су отпор непријатеља на прилазима граду, а затим продрли у северни део града и избили на леву обалу Топлице, док је лева колона, која је нападала са североистока, после упорних борби избила у село Пљаково, али није успела да савлада спољну линију одбране и да продре у град, због добро организованог ватреног система одбране и жилавог отпора бројних снага непријатеља са утврђених положаја. После тога су ее колоне 4. пролетерске бригаде повукле на полазни положај.

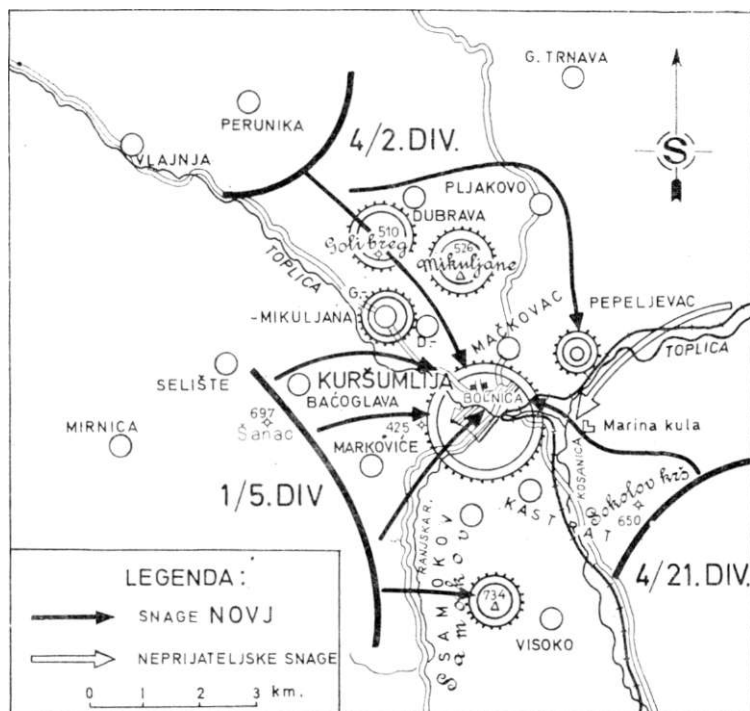
Основни напори 4. српске бригаде 21. дивизије су били усмерени у напад на град са запада, преко Марине Куле и циглане. Она је у току ноћи делом снага заузела циглану и градско гробље и продрла у сам центар Куршумлије, док је део њених снага задржан снажном ватром из бункера на северним падинама Самокова, пошто, због недостатка тешких оруђа, није успео да ликвидира отпор непријатеља у овим утврђењима.

Исте ноћи, примивши извештај о борбама у Куршумлији, Штаб бугарске 27. пешадијеке дивизије упутио је из Прокупља, оклопним возом, појачања за Куршумлију. Пробивши се кроз заседе делова 5. и 6. српске бригаде 21. дивизије, те су снаге ујутру 15. августа, преко села Мачковца, нападе леви бок и позадину десне колоне 4. пролетерске бригаде 2. пролетерске дивизије и приморале је да се повуче у правцу села Муљевића и да поседне положај у висини овог села.

Петнаестог августа су делови бугарског 69. пешадијског пука и 3. батаљон немачког 5. полицијског пука кренули из Блаца ка Куршумлији ради пружања помоћи нападнутој посади. Око 11 часова, на улазу у село Барбатовца, на средини пута између Блаца и Куршумлије, дочекали су их делови 2. пролетерске бригаде 2. дивизије и потпуно разбили. Гонећи потученог непријатеља, они су око 13 часова, преко Трбуњског брда, упали у јужно предграђе Блаца, где су задржани снажним пешадијском и артиљеријском ватром непријатеља са десне обале Блаташнице.

Док је нападана Куршумлија, 10. крајишка бригада 5. дивизије на више места је порушила комуникацију Куршумлија—Подујево и успешно обезбеђивала напад на град са запада и југозапада, а делови 5. и 6. српске бригаде 21. дивизије су дејствовали на комуникацији Куршумлија—Прокупље, коју су местимично порушили, али нису успели и да спрече пробој ојачања из Прокупља за Куршумлију.

У борбама за Куршумлију непријатељу су, према подацима Штаба Оперативне групе, нанети губици од 125 мртвих, 103 заробљена и око 160 рањених. На сектору 2. пролетерске бригаде пушкомитраљеском ватром оборена су и два бугарска извиђачка авиона, која су изгорела с посадом. Губици јединица 2. пролетерске и

Напад на Куршумлију ноћу 15. августа 1944.

5. дивизије били су 16 погинулих и 55 рањених, док о губици.ма 21. дивизије недостају подаци. Заробљени бугарски војници предати су бугарским партијским руководиоцима — Штерију Атанасову и Иванову — који су се налазили при Штабу 4. пролетерске бригаде.

Бугарско фашистичко командовање је максимално ангажовало своје расположиве снаге да би спречило даљу офанзиву Оперативне групе и нанело јој што теже губитке. До које се мере бугарски окупатор ангажовао у борбама код Куршумлије види се из депеше Штаба Оперативне групе достављене 15. августа Врховном штабу, коју цитирамо:

»Четрнаестог на 15. смо напали Куршумлију, али је нијесмо заузели, јер је непријатељ пред наш напад довукао појачања, а Бугари су бранили град као Немци. Наша два батаљона била су у самом граду, но Бугари се ноћу и у граду боре до последњег. Непријатељу су нанесени тешки губици. Према првим извештајима, наши губици нису велики. Бугарско-четничке снаге у јачини преко три хиљаде нападају нас са правца Крушевца«. ³⁸

Основни узроци неуспеха овог напада на Куршумлију били су: неповољан однос снага, недостатак тешких оруђа потребних за савладавање утврђења и појачање гарнизона продором снага из Прокупља. У овим су борбама дивизије Оперативне групе и Главног штаба Србије дошле у чвршћу и непосреднију оперативну везу, те од тог тренутка практично и почињу заједничка дејства снага Народноослободилачке војске у јужној Србији.

После неуспелог напада на Куршумлију, а да би се избегли крути фронтови и губици, Штаб Оперативне групе дивизија наредио је 2. пролетерској и 5. ударној дивизији, које су учествовале у нападу, да се повуку у полазне рејоне и да напад на Куршумлију не обнављају.

Борбе у долини Расине и у Жупи

За време борби око Куршумлије настављене су борбе на положајима 17. дивизије. Још 13. августа једноремено с нападом 122. пешадијског пука бугарске 27. дивизије на положаје 2. пролетерске дивизије код Сагоњева, бугарски 69. пешадијски пук, немачки 5. СС полицијски пук (осим 3. батаљона) и 3. батаљон 5. пука Српског добровољачког корпуса, наступајући из Бла-

ца, с обе стране Јанкове клисуре, према Разбојни, одбацили су делове 15. мајевичке бригаде 17. дивизије и, после жестоке борбе, у поподневним часовима избили на Малу и Велику косу (кота 517), у Јанкову клисуру и на Облу главу (кота 624). Због тога се 15. бригада повукла на леву обалу Раеине, на положаје Барска чука—Кремењак—Берда, спречавајући даљи продор непријатеља према Брусу и селу Доброљупцима. По подне су и два батаљона бугарског 65. пешадијског пука и 3. батаљон 5. СС полицијског пука предузели напад из рсјона Крушевца, долином Расине, на положаје 6. источнобосанске бригаде 17. дивизије с циљем да се споје са бугарско-немачком борбеном групом која је нападала на правцу Блаце—Разбојна и тако створе запречни положај с којег би онемогућили продор снага Оперативне групе према Великом Јастрепцу и Блацу са запада. С овим непријатељским јединицама садејствовале су и две четничке бригаде које су нападале правцима преко села Дашница—Дренча и села Горњи Ступањ—Суботица.

Штаб 17. дивизије, који се налазио у Брусу, није имао ни приближну представу о јачини нападних колона. Сматрао је да је реч о малобројним непријатељским снагама које покушавају продор ка Брусу. Стога је 13. августа пред вече наредио: 15. мајевичкој бригади — да с погодних положаја затвори правац Блаце—Брус, а затим ноћним противнападом одбаци непријатеља у Блаце; 6. источнобосанској бригади — да се рокира удесно, на простор села Мајдева, Злегиње и Босичана, и да затвори правац од Крушевца долином Расине и грebenом Вујино брдо—Јанковица—Дугин брег, а затим, нападне непријатељске снаге које дејствују од Крушевца, а 2. крајишкој бригади — да с линије Новаци—Александровац—Милентија извиђа и осигурава правце из

долине Западне Мораве и правац Јошаничка Бања—Бруе.

У духу овог наређења, исте вечери су јединице 17. дивизије нападале на обе непријатељске колоне, али без виднијих резултата. Међутим, ни напади које је удружени непријатељ предузео 14. августа нису измениле ситуацију. Борбе су настављене и следеће ноћи и у току 15. августа. Тога дана су ојачане снаге непријатеља на правцу Крушевац—Разбојна, после жетеке борбе, потисле 6. источnobосанску бригаду 17. дивизије с Јанковице и Странске чуке, али су на линији Влајња—Јелењак биле задржане.

Пошто је непријатељ и даље настојао да се пробије из Блаца и Крушевца ка Брусу и Александровцу, Штаб Оперативне групе је одустао од даљих напада на Куршумлију, која није представљала тако важан објект око којег би се морало одсудно ангажовати и који би требало пошто-пото освојити, и одлучио да ојача одбрану слободне територије у Жупи и Расини. Он је 15. августа наредио Штабу 2. пролетерске дивизије да пружи помоћ јединицама 17. дивизије у рејону Разбојне, Штабу 5. дивизије — да своју 1. крајишку бригаду пребаци на простор села Мирница—Игриште, а Штабу 21. дивизије — да своје јединице повуче у рејон јужно и југоисточно од Куршумлије и да се поново стави под команду Главног штаба Србије. Како 21. дивизија није благовремено добила ово наређење, њена 4. српска бригада је у 21 час поновила напад на Куршумлију. Међутим, иако су се поједини делови 4. српске бригаде пробили до центра града, ни овај напад није успео, јер је непријатељ према јединицама ове бригаде оријентисао све расположиве снаге гарнизона у Куршумлији. Сутрадан је непријатељ, због напада на Куршумлију и Блаце, почео да се повлачи у правцу Блаца, а 17. августа

и у Крушевац. Јединице Оперативне групе су поново поселе Разбојну и прошириле своју контролу према Крушевцу и Блацу.

Непријатељ је петодневним отпором јединица 17. ударне дивизије на правцима Блаце—Бруе и Крушевац—Брус био принуђен да одустане од заузимања Бруса и Александровца, чиме би, из позадине, угрозио дејства Оперативне групе у јужној Србији и онемогућио стварање чврсте операцијске основе за њено даље продирање на север, у Шумадију. Пропала је и замисао да се окупаторско-квислиншке снаге из Блага и Крушевца споје у рејону планине Лепе горе и да затим заједно крену на југ, ка долини Топлице, како је то било у плану. У овим борбама непријатељ је, према подацима Штаба 17. дивизије, имао преко 100 мртвих и рањених војника међу којима и пет официра, а јединице 17. дивизије су имале три погинула и 10 рањених.

Деветнаестог августа, у селу Игришту, у Штаб Оперативне групе је дошао генерал Коча Поповић, командант Главног штаба Србије. Тада је из Оперативне групе дивизија издвојено 250 виших и нижих војно-политичких руководиоца за јединице Главног штаба Србије, које су у то време биле у порасту. Донета је и одлука о заједничком раду Оперативне групе и дивизије Главног штаба Србије. О томе је командант Оперативне групе истога дана обавестио Врховни штаб. Уједно је тражио обавештење о даљим задацима, како би могао подесити свој рад. Сутрадан увече Врховни штаб је наредио Штабу Оперативне групе: да 2. пролетерска дивизија остане на простору Јабланице; да у састав Оперативне групе уђе 21. дивизија; да се Оперативна група не уплиће у јаче борбе, јер је њен следећи задатак да избије на планински венац Рудник—Суворор—Маљен.

Тих дана упућен је захтев Бугарима у Куршумлији и Блацу да пређу на страну Народноослободилачке војске Југославије. Будући да су се у Бугарској, у вези са брзим продором трупа Црвене армије, очекивале значајније промене, веровало се да ће и код тих окупаторских трупа доћи до колебања. Међутим, позив је одбијен. Бугарско фашистичко руководство и даље је држало узде у рукама. Ако је ту и било војника који би желели да се предају или пређу, већина официра то није допуштала.

То се показало одмах ту на Блацу. Пета српска бригада 21. дивизије је 19. августа напала варошицу, али су се Бугари бранили као да мисле ту да векују.

Борци су их »опипавали« не само ватром него и речима. Довикивали су им:

— Предајте се! Готов је Хитлер . . .

— Не се предаваме на пастири и козари — одговарали су царски бугарски војници с оне стране, сврставајући тако борце Народноослободилачке војске у пастире и козаре, а себе, ваљда, у неку господску врсту.

У 1. батаљону 5. српске бригаде био је тада Александар Пријовић (другови су га звали Аца Македонац) који се македонским језиком довикивао са Бугарима и позивао их да се боре против хитлероваца. Међутим, они су на све позиве одговарали рафалима. Том приликом један метак је погодио Божу Драгушанина, заменика команданта 1. батаљона, у кич.му. Рана је била тешка и Божа је убрзо умро у тешким мукама.

Ускоро су сви рањеници из јединица Оперативне групе пренети у село Бојник, на помоћни аеродром на који су слетали савезнички авиони. Све рањенике пренели су за три дана батаљони 2. пролетерске дивизије. Рањеници су из Бојника транспортовани у савезничке болнице у Италији. То је била велика помоћ и за ра-

њенике и за јединице Оперативне групе, јер су сада биле лакше и покретљивије за маневре који су их очекивали.

Народ Топлице, Јабланице и Пусте Реке веома се обрадовао доласку 2. пролетерске дивизије на то подручје. Посебно интересовање народа било је за 3. српску бригаду, чији је велики део старих бораца био родом из тих крајева, одакле је отишао са 1. јужно.моравско.м бригадом новембра 1943. године. Сусрет с народом достигао је врхунац 24. августа на великом народно.м митингу у селу Доње Коњувце. Из сваке бригаде 2. пролетерске дивизије на митинг је дошао по један батаљон, затим штабови бригада и Штаб дивизије. Митингу су присуствовали и представници Главног штаба Србије и савезничких војних мисија. Било се окупило око 5.000 људи. Испред еела био је постављен славолук од природног цвећа с натписом: »Добро нам дошли, наши драги пролетери«. Велики шпалир народа се протезао неколико километара. Засипани цвећем пролазили су пролетерски батаљони. Борци и мештани певали су борбене песме. Међу мештанима су биле махом жене (мушкарци су били углавном у Народноослободилачкој војсци), са тепсијама гибанице и пусторечким погачама у рукама, а девојке с котарицама воћа и с цвећем. После завршених поздравних говора, културна екипа 2. дивизије извела је програм, а потом су настали игра и весеље.

До 26. августа, на простору Жупе, Јастрепца и Копаоника, јединице Оперативне групе су се попуњавале и реорганизовале и у исто време прикупљале податке о стању код непријатеља на правцима предстојећих дејстава. Ишло се за тим да се повећа ударна и ватрена моћ јединица, те је тешко наоружање (минобацачи и топови) повучено из нижих јединица и од њега су

формиране пратеће чете по батаљонима, бригадне и дивизијске артиљерије. Изведена је мања прегрупација јединица и извођене су неке мање акције: нападнут је немачки аеродром код Крушевца; нападнути су делови четничке Расинско-топличке групе корпуса у селима Паруновцу, Головодама, Гаглову, Текији, Макршану и Дедини; у близини манастира Свети Нестор, на железничкој прузи Ниш—Сталаћ, у заседи је сачекан немачки транспортни воз и уништени су локомотива и већи део вагона; код села Кајкова, на комуникацији Рашка—Косовска Митровица, из заседе је уништена немачка ауто-колона од 16 тешких камиона и путничких аутомобила и порушено око 500 метара железничке пруге и др.

У међувремену је четничка Врховна команда проценила да ускоро предстоји наступање Оперативне групе дивизија Народноослободилачке војске из долине Западне Мораве ка Шумадији. Претпостављала је да може доћи и до општег напада на Крушевац. Пошто су се јединице четничке 4. групе јуришних корпуса, после повлачења на леву обалу Западне Мораве, пре-груписале, попуниле новим људством и одмориле, Врховна команда сматрала је да ће крајем августа оне бити способне да, заједно с Расинско-топличком групом корпуса, уз садејство немачко-недићевских снага из Крушевца и Трстеника, поврате Жупу с Александровцем и Брусом и да задрже даље продирање Оперативне групе у унутрашњост Србије. Такав задатак су примили у Врховној команди од Драже Михаиловића командант 4. групе корпуса и командант 1. јуришног корпуса. Команда над четничким снагама ангажованим на овом простору поверена је команданту 4. групе јуришних корпуса. Он је, почев од 20. августа, изводио припреме за напад, групишући јединице на десној обали Западне Мораве и у рејону Крушевца. Његова основна замисао

била је да нападом из више праваца раздвоји јединице Оперативне групе, а нарочито 17. дивизије, и појединачно их туче. У поподневним часовима 25. августа он је издао наређење за поседање полазних положаја и извршење напада: 3. јуришном корпусу да наступа правцем преко села Стари Трстеник—Папратна и да заузме Виљац; 5. јуришном корпусу да наступа иза 3. корпуса и избије на Папратну и организује је за одбрану; 1. јуришном корпусу да наступа из села Врбе, преко Степандела, за село Остроце, а затим што пре избије на Жељин и с тог правца настави наступање ка Брусу, с тим да осигура десни бок 4. групе. Други јуришни корпус 4. групе није био предвиђен за учешће у нападу, јер је у међувремену пребачен из Трстеника у Шумадију ради учешћа у нападу на 2. шумадијску бригаду Народноослободилачке војске и на 1. шумадијски партизански одред, који су дејствовали на простору Рудника, Венчаца, Букуље и Космаја. Четири корпуса Расинско-топличке групе су добила задатак да поседну полазне положаје на Парлогу и у рејону села Церова и села Гари, а затим нападају 17. дивизију у Расини. Било је предвиђено учешће и једног немачког полицијског батаљона, једног батаљона Српског добровољачког корпуса и одреда Српске државне страже округа крушевачког. Они су имали задатак да нападају из рејона Крушевца, с полазног положаја Вучак—Пакашница, левом обалом Расине, према Разбојни.

Дража Михаиловић, који је, преко команданта 4. групе јуришних корпуса мајора Рачића, детаљно био упознат с развојем догађаја у том делу Србије, као и с припремама за напад окупаторско-квислиншко-четничких снага на Оперативну групу, нашао је за потребно да о свему томе обавести и краљевску избег-

личку владу Ивана Шубашића у Лондону. Он је, у ЈТондон упутио радиограм у коме је стајало:

»Почетком овога месеца једна јача група комуниста пребацила се из области Берана преко Рожаја и Тутина у правцу Копаоника. Шестог овог месеца ова комунистичка група успела је да потисне наше делове са Копаоника и да овлада Брусом и Александровцем, а потом се јачи део ове групе упутио у правцу Косанице. У области Куршумлије воде ће борбе са овом групом. У Топлици и Јабланици почели су да се прикупљају делови комунистичких јединица који су тамо разбијени у току прошлог месеца. Наше јединице врше припрему за поновну офанзивну акцију у правцу Копаоника, Топлице и Јабланице, где се налазе главне комунистичке снаге у Србији«.³⁹

Пред почетак непријатељског напада, у ноћи између 25. и 26. августа, Оперативна група је била овако распоређена: 21. ударна дивизија, под командом пуковника Милоја Милојевића и политичког комесара потпуковника Ристе Антуновића, главнином снага према Куршумлији, а помоћним снагама у рејону села Међухана—Алабана—Драгуша, североисточно од Блаца; 5. ударна дивизија једном бригадом на правцу Блаце—Разбојна, једном бригадом према Крушевцу и железничкој прузи Ниш—Сталаћ, а једном бригадом на Копаонику ради затварања праваца који из долине Ибра изводе према Брусу, 17. ударна дивизија на ширем простору Бруса и Александровца; јединице 2. пролетерске дивизије на ширем простору Пусте Реке и на планини Радану.

Ноћу уочи 26. августа почели су покрети непријатељских снага у циљу поседања полазних положаја за напад. До првих борби је дошло ујутро око Чикера и Папратне, северозападно од Александровца, између

четника и слабијих делова 17. дивизије, који су деловали по принципу активне маневарске одбране. Снаге четничке 4. групе јуришних корпуса овлададе су тога дана линијом Жељин—Виљац—Чикер. Истог дана Расинско-топличка група корпуса је без борбе достигла линију Парлог—село Шогоље, а немачко-недићевске снаге из Крушевца — линију Вучак—Пакошница. Тиме су непријатељске снаге избиле на полазни положај и створиле повољне услове за концентричан напад на 17. дивизију у Жупи. Овај напад, према заповести команданта 4. групе корпуса, требало је да почне рано ујутру 27. августа. У току ноћи између 26. и 27. августа. делови 17. дивизије су вршили противнападе на четничке положаје на линији Виљац—Поглед и на Павловом брду, јужно од села Горњег Ступња. Пошто је одбила ове противнападе, главнина четничке 4. групе корпуса је 27. августа у 7 часова почела концентрично наступање према Александровцу и Брусу, док су са Жељина помоћне снаге извршиле напад у леви бок и позадину јако развучене 17. ударне дивизије. У току дана је почео и концентричан напад Расинско-топличке групе корпуса и 2. косовског јуришног корпуса на правцу Крушевац—Брус. Непријатељ је у нападу ангажовао укупно око 11.000 војника.

Пред фронтом четничког 3. и 5. јуришног корпуса, који су наступали с линије Виљац—Папратна—Поглед, бранила се ојачана 2. крајишка бригада 17. дивизије, пружајући организовани снажан отпор бројно надмоћним четничким снагама и вршећи честе противнападе. Тога дана, око 16 часова, четници су овладали Александровцем, а снаге 17. дивизије повукле су се на линију Каменита глава—села Ботуња и Лесеновци—Блато. Успеху ових корпуса допринео је и 1 јуришни корпус, који је нападао правцем преко Жељина, Нера-

ђа и Бруса, на леви бок и у позадину снага 17. дивизије. Да би се осигурао овај правац, пред вече су у рејон села Мачковца упућени јачи делови 4. крајишке бригаде 5. дивизије.

На десном крилу 17. дивизије, на правцу Крушевац—Брус, пред Расинско-топличком групом корпуса и деловима 5. пука Српског добровољачког корпуса и немачког 5. пука Српског добровољачког корпуса и немачког 5. полицијског пука бранили су се делови 6. источnobосанске бригаде 17. дивизије, које су у току борби ојачала два батаљона 10. крајишке бригаде 5. дивизије. Тог дана непријатељ је, после снажног отпора и неколико противнапада делова 6. источnobосанске и 10. крајишке бригаде, овладао линијом Новаци—Ристино гувно.

Штаб Оперативне групе свакодневно је имао увид у ситуацију. Због тога није ни очекивао да ће напад четничко-немачко-недићевских снага из долине Западне Мораве зауставити или успорити надирање његових јединица у унутрашњост Србије. Пошто је проценио снаге и намеру непријатеља, 27. августа пред вече Штаб оперативне групе дивизија донео је одлуку за противнапад. Основна замисао је била: маневарском одбраном 17. дивизије увући четничку 4. групу корпуса и Раеинеко-топличку групу корпуса у Жупу и Расину, а затим, кад се остале расположиве снаге Оперативне групе дивизија прегрупишу и прикупе према непријатељским крилима, у рејону Разбојне и на гребену Копаоника, брзим и енергичним обухватним дејством, уз једновремен напад с фронта, приступити разбијању непријатеља. Седамнаестој дивизији је наређено да настави маневарску одбрану, с тим да се задржи на десној обали Расине и да ту пређе у одсудну одбрану, како би обезбедила време за довлачење главнине Опе-

ративне групе и за њен удар у бокове четничких снага. Сутрадан, 28. августа у 4 часа, док су дивизије Оперативне групе вршиле покрете у циљу извођења противнапада, на целом фронту четничке снаге су наставиле наступање ка Брусу и гребену Копаоника. Главнина 4. групе јуришних корпуса је из рејона Александровца нападала положаје 6. источnobосанске и 15. мајевичке бригаде 17. дивизије и 4. крајишке бригаде 5. дивизије, а Расинско-топличка група корпуса, ојачана 2. косовским јуришним корпусом, с линије Новаци—Ристино гувно нападала је делове 10. крајишке бригаде 5. дивизије. Циљ им је био да овладају Брусом и избију на леву обалу Расине. Вођене су тешке борбе за сваки положај, с наизменичним нападима и противнападима. И поред тако жилавог отпора делова 17. и 15. дивизије, пред вече су надмоћне четничке снаге, на десном крилу, овладале Брусом, а затим и целом територијом на левој обали Расине. Јединице 17. дивизије и 10. крајишке бригаде 5. дивизије повукле су се на десну обалу Расине и образовале одбрану на линији села Жуње и Брђани—Велика главица—Каменита глава. За то време на левом крилу, на правцу наступања четничког 1. јуришног корпуса 2. крајишка бригада 17. дивизије, ојачана главнином 4. крајишке бригаде 5. дивизије, преотела је иницијативу и противнападима потисла четничке снаге, да би пред вече, после оштрих борби, овладала линијом Нерађе—Козник. Разбијени четнички 1. јуришни корпус је одуступио на леву обалу Расине, на линију Оглавак—Блато, где га је прихватио 3. јуришни корпус. Тиме је био угрожен десни бок главнине 4. групе јуришних корпуса и створени су услови за развијање противнапада према Александровцу.

Пошто су четничка 4. група јуришних корпуса и Расинско-топличка група корпуса 27. и 28. августа по-

стигле свој крајњи тактички циљ и овладале Жупом и Раеином, с Александровцем и Брусом, то је даља намера непријатеља била да одржи у својим рукама ту територију и припреми »општу акцију« на простору Копаоника и Јастрепца ради постизања оперативног циља. Штаб 4. групе корпуса је одлучио да ни по коју цену не дозволи поновни губитак територије Жупе и Расине. Због тога је, 28. августа у 13 часова, наредио: 1. јуришном корпусу да делом снага организује одбрану леве обале Расине на линији између Оглавка и Блата, а главнину снага размести у селима Горњим Вратарима, Сторцима, Поповцима и Доњим Вратарима; 3. јуришном корпусу да поседне леву обалу Расине од Гледалишта до Тршановачке косе, с тим да главнином снага контролише рејон села Ботуња и Шљивове, - Расинско-топличкој групи корпуса да поседне положај на линији Трлина—Берда—Ристино гувно, задржавајући већи део снага позади ове линије, у селима Доброљупцима, Љубинцима, Трновцима и Злегињу; 5. јуришном корпусу и Шумадијској бригади да организују општу резерву на линији Стубол—село Витково. Међутим, овакво груписање четничких снага није обезбеђивало и извршење постављених задатака. Због повлачења 1. јуришног корпуса на леву обалу Расине, на линију Оглавак—Блато, и дубоког уклињавања главнине 4. групе јуришних корпусеа према Брусу и Расинско-топличке групе према Разбојни, цела се ова четничка групација, у односу на распоред и намере Оперативне групе дивизија Народноослободилачке војске, нашла у неповољном положају, јер су њена оба крила била изложена обухватном нападу.

Кад је прикупио снаге, Штаб Оперативне групе је 29. августа у 1 час издао заповест за општи противнапад. Заповешћу је предвиђено: да 1. крајишка бри-

гада 5. дивизије и 6. ерпска бригада 21. дивизије, као десна бочна колона, нападну леви бок Расинско-топличке групе општим правцем преко села Штитара и Ратаја; да главнина 21. дивизије, у улози десне колоне, напада општим правцем села Криви Брод—Ратаје; да главнина 17. дивизије, као средња колона, напада општим правцем село Тршановци—Александровац; да главнина 5. дивизије, ојачана 2. крајишком бригадом 17. дивизије, у улози леве колоне, напада општим правцем Нерађе—Лупоглава, обухватајући десни бок четничке 4. групе јуришних корпуса.

Штаб Оперативне групе је предвидео да у противнападу и разбијању непријатељских снага у Жупи и долини Расине учествује и 2. пролетерска дивизија. Стога јој је наредио да крене ка Разбојни и за време општег противнапада, заједно са 1. крајишком бригадом 5. дивизије, обухвати непријатељско лево крило на правцу Александровца.

Планом борбе је предвиђено да крилне колоне почну напад 29. августа у 20. часова, а остале јединице у 21 час.

На крају заповести је стајало:

»Напад мора бити енергичан и силовит са тежњом да се уништи ова непријатељска група и њени остаци протерају преко Мораве.

Припреми и извршењу задатака приступити са свом озбиљношћу и упорношћу. Објаснити борцима и старјешинама важност разбијања ове бандитске групе у вези са развојем ситуације на Балкану и предстојећим задацима у вези са групацијом свих издајничких снага.

У случају да непријатељ у току 29. о.м. изврши прегрупацију својих снага, команданти колоне ће дејствовати иницијативно, водећи рачуна да треба уништити главне непријатељске снаге».⁴⁰

После разбијања и протеривања четничких снага са простора Брус—село Новаци—Александровац, требало је да 17. дивизија продужи гоњење разбијеног непријатеља у правцу Западне Мораве и затвори правац од Крушевца и Трстеника према Александровцу.

Изгледа да је командант четничке 4. групе корпуса благовремено уочио намере Штаба Оперативне групе, јер је одустао од своје одлуке да положије на левој обали Расине брани по сваку цену и одлучио да извуче главне снаге у правцу Александровца и Трстеника и брани долину Западне Мораве, образујући одбрамбене положије на вододелници Западне Мораве и Расине, на линији Виљац—Поглед—Павлово брдо—Парлог. На темељу такве одлуке, он је, 29. августа око 16 часова, наредио извлачење јединица 4. групе корпуса на положије у зони Виљаца и Чикера, а Расинско-топличке групе на положије у зони коте 628 и Парлога. Шумадијској јуришној бригади је наредио да што дуже брани Лупоглаву и коту 734, а затим се повуче на Чикер.

На тај начин, јединице Оперативне групе, које су прешле у противнапад према изложеном плану, наишле су у почетку само на четничке заштитничке делове, па се противнапад у првој фази претворио у наступни марш све до избијања у рејон Александровца. Оне су тек на линији Виљац—Доњи Ступањ наишле на јачи и организованији отпор, јер су четници тежили да одрже ову линију одбране и спрече дубљи продор снага Оперативне групе ка долини Западне Мораве. Међутим, снаге нису биле способне за одлучнији отпор. После местимичних борби за поједине положије (код Ратаја, на Прокопу, Павловом брду, Војнезу, Тулежу, Папратни у Виљцу), у којима су јединице Оперативне групе одлучно дејствовале, вршећи обухвате и смеле продоре у дубину, четничке снаге су биле принуђене да се брзо

повлаче преко Западне Мораве. Једновременно је дошло до повлачења и немачко-недићевских снага из долине Расине, с простора села Шаврани—Дољане, у Крушевац, без борбе против јединица Оперативне групе дивизија. У току 30. августа Жупа и Расина су биле поново под контролом Оперативне групе дивизија. Тиме је, за непријатеља, ова територија била коначно изгубљена. Грешка је што јединице 17. дивизије нису енергичније наступале и што су, углавном, стале на положајима северно од Алекасндровца, одустајући од гоњења четничких снага преко Западне Мораве. Да су четници набачени на Мораву, а за то су постојали услови, они би и ту претрпели један од највећих пораза, па можда и већи него што је био онај на Копанику. Онако деморалисани, без довољно муниције, они би, вероватно, били потпуно разбијени, што би им још више сломило већ пољуљану борбеност и упорност. У борбама од 26. до 30. августа четници су претрпели осетне губитке. Према подацима штабова јединица Оперативне групе, погинуло је 467, рањено више од 235 и заробљено 87 непријатељских војника. На другој страни јединице Оперативне групе су имале 13 мртвих, 61 рањеног и шест несталих. Међу погинулим био је и Заим Мушановић Зајец, заменик политичког комесара 5. батаљона 15. мајевичке бригаде, фризерски радник из Брчког. Пао је на Грабовачкој чуки, код Бруса, погођен рафалом митраљеза у тренутку када је на челу своје јединице јуришао на непријатеља.

Тако је пропао и овај покушај удружених непријатељских снага да поново овладају Жупом, Раеином и гребеном Копаника и да јединице Оперативне групе дивизија Народноослободилачке војске одбаце из тог дела Србије.

Продором у јужну Србију Оперативна група дивизи-

зија успешно је завршила прву етапу својих дејстава у општој офанзиви за ослобођење Србије. При том су способност и издржљивост њених јединица у савладавању великог пространства, њихова ударна снага и одлучност у борби дошли до пуног изражаја.

Продор Оперативне групе дивизија имао је изузетно велики војно-политички значај за даљи развој догађаја у читавој Србији, а нарочито на њеном југоисточном простору. Већ самом појавом оперативне групе на Ибру потпуно је компромитована замисао непријатеља да концентричним ударом уништи снаге Народноослободилачке војске под командом Главног штаба Србије: непријатељ је био натеран да обустави започету офанзиву у Топлици и Јабланици да би главне снаге усмерио према Оперативној групи. То је не само олакшало оперативно-тактички положај српских дивизија Народноослободилачке војске у односу на непријатеља него им је и омогућило да одмах пређу у противнапад, а пораз четничке групације, као главне покретне ударне снаге Драже Михаиловића, на Кopaонику, у Жупи и у Расини представљао је веома тежак ударац за четнички покрет уопште. Тиме се војно-политичка ситуација у Србији битно изменила у корист Народноослободилачког покрета. То су, свакако, условили и успеси снага Народноослободилачке војске на другим фронтима, као и успеси трупа Црвене армије и англо-америчких трупа у њиховој офанзиви против немачких армија на совјетско-немачком и на западном фронту, али је успех Оперативне групе дивизија, у да тој ситуацији, најнепосредније утицао на сређивање и јачање Народноослободилачког покрета на том подручју.

У многим селима на југу Србије већ одавно су радили органи нове, народне власти. Свуда су у осло-

бођеним крајевима бирани народноослободилачки одбори, сељаци су сами бирали најбоље у одборе. Скупови су се често претварали у митинге на којима су политички комесари и команданти говорили о оружаног борби и скорој слободи. Органи нове, народне власти вршили су мобилизацију, а многи младићи и девојке добровољно су се пријављивали у Народноослободилачку војску.

Србија се поново листом дизала на оружје!

Топли августовски дани и ноћи пружали су могућност уморним ратницима Оперативне групе дивизија да почину у шуми, на пољу, у шљивику, на ливади, у винограду. Жупски и расински виногради били су богато понели; окићени и онемоћали под теретом зрелих гроздова, мамили су поглед бораца. Као да су желели да ставе »на пробу« њихова строга правила — ни шљива, ни грозд, ни јабука, ни један плод не сме су узети сељаку ако га он добровољно не понуди или ако то интенданти редовним путем не набаве, издајући за то уредне признанице. И, заиста, ретко је ко падао у искушење.

Народ је давао све што је имао и могао дати. У Жупи и Расини су сељаци често молили командире и политичке комесаре да допусте борцима да уђу у виноград, да једу грозђе колико могу, да уберу и понесу.

— »Па то су наша деца« — говорили су.

АВГУСТОВСКЕ ВОРБЕ ДИВИЗИЈА ГЛАВНОГ ШТАБА У ЈУЖНОЈ И ИСТОЧНОЈ СРБИЈИ

После непријатељске јабланичко-топличке операције и тешких борби против удружених окупаторско-квислиншких снага у току јула 1944. године, јединице Народноослободилачке војске у јужној и источној Србији су ангажовање непријатељских снага у борбама против Оперативне групе дивизија искористиле да се мало одморе и прикупе енергију за нове напоре. Предах је за уморне и исцрпене борце и старешине много значио. Јединице су реорганизоване и морално-политички учвршћене. При решавању тих сложених задатака испојила се организаторска и руководећа улога Комунистичке партије и Савеза комунистичке омладине. На политичким часовима и састанцима бораца, партијских и скојевских организација је анализирано држање бораца и старешина, комуниста и скојеваца у протеклим борбама и извршено упознавање с новонасталом ситуацијом поводом доласка Оперативне групе дивизија у јужну Србију. У то време ту је под командом Главног штаба Србије дејствовало пет дивизија: 21. ударна дивизија око Куршумлије и у долини Топлице; 24. ударна дивизија на простору Горње Јабланице, а делом снага на планини Радану и у долини Косанице, оријентисана према Лесковцу, Лебанима и Куршумлији; 22. и 25. ударна дивизија на десној обали Јужне Мораве, на простору источно од Враћа, и 23. ударна дивизија у источној Србији, око Сокобање на планини Озрену.

Док је Оперативна група дивизија водила борбе на простору Жупе, Расине и Топлице, јединице под командом Главног штаба Србије имале су задатак да се, на својим операцијским просторима, што више ак-

тивирају и вежу за себе непријатељске снаге, и то »дејством на непријатељске комуникације, притиском на јаче и ликвидацијом слабијих непријатељских гарнизона«,⁴¹ да формирају нове партизанске одреде и оспособе их за самоетална дејства како би могли примити задатке оперативних јединица, после одласка ових с њиховог терена, да појачају политички рад у војсци и народу у вези са доласком Оперативне групе дивизија у Србију и општом војно-политичком ситуацијом у земљи и свету.

У то време неке дивизије Главног штаба Србије и даље су дејствовале на одвојеним операцијским просторима и нису имале оперативне везе. Према плану Главног штаба Србије, требало је да 21. дивизија врши притисак на окупаторско-квислиншки гарнизон у Куршумлији и на друм Прокупље—Куршумлија; да 24. дивизија дејствује ка Лебану, чистећи терен од заосталих четничких јединица, и интензивно руши комуникације Врање—Лесковац и Лесковац—Лебане; да 25. дивизија крене у источну Србију и с простора Пирот—Сврљиг повеже се са 23. дивизијом, а затим да обе дивизије нападају окупаторско-квислиншке гарнизоне, руше комуникације којима се користио непријатељ, нападају и разбијају четничке делове и мобилишу ново људство у Народноослободилачку војску, да 22. дивизија активно дејствује са истока на комуникације Врање—Куманово и на непријатељске гарнизоне у зони свога дејства.

Истовремено је руководство енглеске војне мисије при Главном штабу Србије замољено да од своје претпостављене команде хитно тражи »неодложно дејство савезничке авијације« на Приштину, Косовску Митровицу, Краљево и Рашку, и да јој изнесе значај обимнијег и бржег снабдевања јединица Народноослободи-

лачке војске **оружјем** и осталим **ратним** материјалом и **опремом**, а **према** листи која јој је **раније**, у неколико махова, достављена.⁴²

У том периоду, дејствујући самостално на својим оперативним просторима, дивизије Главног штаба Србије извеле су низ успешних борбених дејстава.

*Ослобођење Јабланице и Пусте Реке
и борбе око Лесковца*

На левој обали Јужне Мораве, према Лесковцу, Лебану и Куршумлији, дејствовала је 24. ударна дивизија, којом су командовали потпуковник Ратко Софијанић и политички комесар потпуковник Србољуб Јосиповић. Њен је задатак био да ослободи подручје Јабланице и Пусте Реке и да са запада врши притисак на комуникације између Ниша и Враћа. У то време дивизија је у свом саставу имала четири бригаде (11, 13, 15. и 17. српску), а привремено се под њеном командом налазила и бугарска партизанска бригада »Георги Димитров«.⁴³ Четвртог августа њена 13. српска бригада, под командом Рада Поповића и политичког комесара Милана Божовића, налазила се јужно од Лебана у рејону села Оруглице, Буваца и Барја, а лево од ње, у рејону села Тупалског Виса, бугарска партизанска бригада »Георги Димитров«. Седамнаеста српска бригада налазила се на маршу из рејона Оруглице према селу Боровцима, јужно од Медвеђе, ради напада на непријатељске снаге у Горњој Јабланици; 15. српска бригада, којом су командовали Станимир Динић и политички комесар Чедо Топаловић, са простора села Свињишта и Иван Куле затварала је правац од Куршумлије долином Косанице, а 11. српска бригада, под ко-

мандом Драгољуба Станковића и политичког комесара Николе Суботића, одржавала је везу с планине Радана с јединицама 21. дивизије код Куршумлије и затварала правац Прокупље—Радан.

Петог августа јединице 17. српске бригаде и бугарске партизанске бригаде »Георги Димитров« напале су четничке делове у селима Маћедонцима и Туларима. Око 3 часа и 30 минута бугарска бригада, наступајући од Тупалског Виса, напала је четнике у Маћедонцима. Непријатељ је очекивао напад и пружао је енергичан и упоран отпор с положаја добро организованих за одбрану на левој обали Јабланице. Пошто није успела да овлада селом, бугарска партизанска бригада се повукла на десну обалу Јабланице, у рејон села Тупалског Виса.

За то време 17. бригада је нападала четничке снаге у рејону Тулара. После оштре борбе, она је, око 10 часова, продрла до села Чокешине, али је открила свој десни бок и изложила га удару непријатељских снага с правца Маћедонаца, што је непријатељ правовремено уочио, па је, одбивши претходно напад бугарске партизанске бригаде, део снага из рејона Маћедонаца упутио да обухватним нападом са истока угрози десни бок и позадину 17. бригаде. У таквој ситуацији Штаб 17. бригаде је одлучио да обустави напад и своје батаљоне повуче из борбе. Одвајање од непријатеља извршено је предвече, пре него што су четници успели да га омету. Бригада се повукла у рејон села Сјарине.

Сутрадан ујутру 17. српска бригада и бугарска партизанска бригада »Георги Димитров« напале су четничке снаге код села Реткоцера. У нападу је дејствовала и 15. српска бригада. И поред веома оштре борбе, ни овај напад није дао очекиване резултате. Иако је била допрла до непријатељских положаја код Доњег Ретко-

цера, надамак ручних бомби, бугарска бригада није успела да њима и овлада, јер су јој снаге биле недо-вољне, а непријатељ се (око 2.000 четника према 550 бугарских партизана) упорно бранио. Због тога се, одмах на почетку напада, ова бригада повукла. Користећи се насталом ситуацијом, четничке јединице су се пре-груписале и главне напоре оријентисале према борбе-ном поретку 17. бригаде, с циљем да је окруже и да јој спрече повлачење. Око 16 часова, батаљони 17. бри-гаде почели су се повлачити. Приликом повлачења до-шло је до борбе прса у прса. Ситуација је била веома тешка. Неколико пута наизменично јуришале су снаге 17. бригаде и четничке јединице. И сами чланови Шта-ба 24. дивизије, с пушкомитраљезима у руци, учество-вали су у разбијању отпора непријатеља. Најзад је противнападом јединица 17. бригаде непријатељ раз-бијен. У борбама тога дана из 17. српске бригаде је погинуло или нестало око 60 бораца, од чега се један број пробио према селу Бучумету. Затим су се 17. бри-гада (око 240 бораца, колико јој је тада било бројно стање) и бугарска партизанска бригада »Георги Ди-митров« поставиле на десну обалу Јабланице и Тулар-ске реке.

С обзиром на потребу садејства Оперативној групи дивизија и на одлуку Главног штаба Србије да једи-нице буду што активније и предузимају офанзивне акције на непријатељске комуникације и гарнизоне, 6. августа је Главни штаб Србије наредио 13. српској бри-гади да одмах почне с рушењем железничке пруге између Враћа и Лесковца, с циљем да се непријатељу онемогући саобраћај и довлачење евентуалних поја-чања с југа. Поред тога, требало је да руши друм Лесковац—Лебане и да извиђа и прикупља податке о

непријатељским снагама у Пустој Реци, Поречју и Лебану.

Седмог августа су јединице 11. и 15. српске бригаде нападе немачку борбену групу »Дизнер« у селима Бачевини, Шишинцу и Бучумету. Иако надмоћнији и боље наоружан, непријатељ је био приморан да се, после оштре десеточасовне борбе, повуче према Лебану и селима Гегљу и Прекопчелици. Том приликом он је имао 46 мртвих и више рањених, а заробљено је 40 недићеваца.

У првој половини августа јединице 24. дивизије су очистиле преостали део територије Горње Јабланице и Косанице и потисле четничке, бугарске и немачке снаге у рејон Лебана и на гребен Добра глава—Кремен. Поред тога, од 12. до 16. августа оне су извршиле неколико успешних акција на железничкој прузи између Ниша и Врања, а железничку пруту Прокупље—Дољевац покидале на 95 места, - протерале су непријатеља из села Игришта, Славујевца, Голог Рида, Стула, Дреновца, Црнатова, Мирошевца, Бучја и Пуковца, а нападале су и непријатељске снаге у селима Шајиновцу, Стојковцу, Шуману и Сарићу. Извршиле су и демонстративни напад на Прокупље. Затим је, 18. августа увече, 24. дивизија извела напад на гарнизон бугарске 27. пешадијске дивизије у добро утврђеном Лебану. За непријатеља је Лебане имало велики значај као истурено осигурање његових снага у Нишу и Лесковцу, као и комуникација у долини Јужне Мораве.

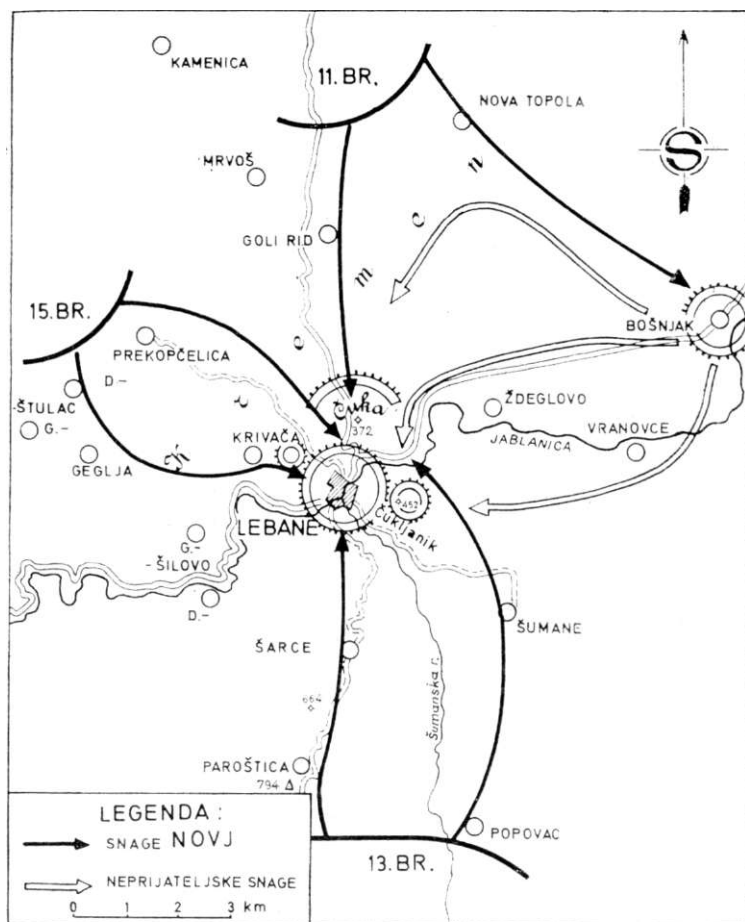
Пошто је овом нападу придаван велики војно-политички значај, то је и припреми бораца и старешина била посвећена посебна пажња. Сем тога, при изради плана напада водило се рачуна о сваком детаљу и задатку јединица понаособ.

Захваљујући добро организованог обавештајног слу-

жби и помоћи партијске организације и органа народне власти на терену, Штаб 24. ударне дивизије имао је готово тачне и исцрпне податке о непријатељу. Били су му познати не само јачина, састав и наоружање на већини непријатељских положаја већ и број и распоред бункера, начин вршења гарнизоне службе у упоришту, спољна обезбеђења, патролирање итд.

Лебане је било добро утврђено. Око њега су се налазили ровови и дрвено-земљани бункери. Ископане су саобраћајнице које су међусобно повезале бункере и ровове. Главно спољно упориште одбране налазило се на безименој коси западно од насеља, између Лебана и Криваче, а и на Чукљенику, југоисточно од варошице. Ова утврђења била су опасана жичаном оградом у два реда, а на жичаним препрекама су обешене лимене кутије за сигнализацију. Земљиште испред њих, добро осматрано, било је подесно за организовање ватреног система и ефикасне одбране. У самом градићу је постојало осам великих бункера изграђених од камена и цигле, а чвор одбране се налазио око цркве, где је било и складиште муниције и материјала. Јачина посаде непријатеља ценила се на батаљон пешадије и 120 полицајаца; према извештају Обавештајног одељења Главног штаба Србије, посаду су сачињавали 1. батаљон и Штаб 123. пука бугарске 27. пешадијске дивизије.

Осамнаестог августа све јединице су вршиле последње припреме за напад и то време искористиле за подилажење непријатељским положајима. Један час пре почетка напада отворена је ватра из минобацача и противтенковског топа на непријатељске положаје око града. У 21 час и 15 минута неутралисана је ватра бугарских топова, а око 21 час и 30 минута отпочео је јуриш пешадије. Непријатељска посада се упорно бранила, те

Ослобођење Лебана 18—20. августа 1944

је у први мах изгледало да се неће моћи постићи успех. Најјачи отпор је пружан на одсеку фронта напада 1. батаљона 15. српске бригаде, све док бомбашка одељења нису ускочила у ровове и борбом прса у прса ликвидирала отпор бугарских војника у првим утвр-

ђењима. После пада тих утврђења, одбрана непријатеља око варошице је потпуно сломљена. Налети бомбаша и осталих бораца приморали су непријатеља да се, у току ноћи између 18. и 19. августа, повуче са свих страна у центар насеља, где је запосео утврђења и зграде од тврдог материјала и продужио да даје организован отпор. Ипак, 19. августа до 11 часова, после оштрих борби, бранилац је био сатеран у свега три отпорне тачке у вароши, и сваког часа се очекивала или његова предаја или његово уништење. Међутим, 19. августа око 13 часова у Лебана су продрли два батаљона Српског добровољачког корпуса и две чете немачког 287. батаљона за обезбеђење, у пратњи тенкова, који су из Лесковца били упућени у помоћ. Они су прихватили остатак гарнизона и заједно с њим, пред вече, почели повлачење из насеља. Ујутро 20. августа варошица је била ослобођена.

На улицама ослобођених Лебана и у селима Пусте Реке и Јабланице настало је неописиво славље и радост. Одмах се приступило отклањању последица присуства непријатељске војске. Одржан је и велики народни збор. Поред Лебанчана, на скуп су дошли многи житељи околних села. Најпре је на збору говорио командант Главног штаба за Србију генерал-потпуковник Коча Поповић, а затим и представници војних мисија Совјетеког Савеза, Сједињених Америчких Држава и Велике Британије, акредитовани при Главном штабу за Србију. Када је амерички представник на крају свог говора на српскохрватском језику поздравио окупљене грађане речима: »Да живи Југославија, да живе савезници, Совјетски Савез, Енглеска и Америка« — народ је дуго и одушевљено плескао кличући својим борцима и руководиоцима и поздрављајући представнике савезничких војних мисија.

У борбама за ослобођење Лебана 24. дивизија је имала 13 погинулих и 20 рањених, а непријатељ 72 мртва, непознат број рањених и 30 заробљених. Заплењено је 12 митраљеза и пушкомитраљеза, две хаубице 105 милиметара са око 300 граната, око 40.000 метака, више пушака и доста друге опреме.

Приликом тих борби јединице 24. дивизије су се добро држале, али није било довољно еадејства унутар батаљона и бригада. Због тога су поједине јединице често биле изложене концентричној ватри непријатељских аутоматских оруђа, док, са друге стране, неке јединице нису вршиле притисак да би олакшале положај своје суседне јединице. Штабови бригада, млади и без довољно искуства, још нису били успоставили јединство командовања нити су увек држали јединице у својим рукама, а у тежим ситуацијама нису имали ни довољно самоиницијативе, већ су чекали наређења и упутства Штаба дивизије.

После заузимања Лебана, непријатељски гарнизон у Лесковцу, војнополитички центар читаве територије бившег лесковачког среза, остао је без важног предстражног упоришта. Због тога су успеси 24. дивизије значили, поред војничке, и значајну политичку победу.

Пошто је ослободила Лебане, 24. дивизија је своја дејства усмерила на Лесковац и комуникације између Грделице и Дољевца. Непријатељ је у неколико наврата покушавао да поврати Лебане и јединице 24. дивизије одбаци од комуникације у долини Јужне Мораве. Међутим, у томе није имао значајног успеха. До краја августа бригаде 24. дивизије су извеле многе нападе, особито на железничку пругу Ниш—Лесковац, ометајући саобраћај овом значајном комуникацијом. Последњих дана августа бригаде су извршиле непосредан притисак на немачко-квислиншки гарнизон у Лесковцу, али

нису успеле да га заузму. Треба напоменути да је непријатељ упорно држао Лесковац, стално га појачавајући свежим снагама које су биле на пролазу с југа ка Нишу. Команда немачке Групе армија »Е« имала је намеру да овим правцем извуче своје снаге из Грчке. Честим акцијама око Лесковца и нападима на град и околна упоришта 24. дивизија је присилила окупатора и његове слуге да на комуникацији између Лесковца и Ниша саобраћају, уз велике напоре, само дању. На ослобођеној територији, западно од Јужне Мораве, створена је још повољнија атмосфера за ступање нових бораца у редове Народноослободилачке војске (учвршћена је народна власт, успостављени су ограни војнополитичке власти — команде места и др.), те је 24. августа формиран Оруглички партизански одред, јачине 400 бораца, који ће дејствовати на терену Оруглица—Пољаница и према Врању.

Борбе на десној обали Јужне Мораве

Почетком августа 1944. године 22. ударна дивизија (8, 10. и 12. српска бригада), под командом Живојина Николића и политичког комесара потпуковника Ваилија Смајевића, дејствовала је на десној обали Јужне Мораве, источно од Врања, с тежиштем на железничкој прузи између Владичиног Хана и Ристовца. Једну од најуспелијих акција на овој деоници магистрале Београд—Солун извршиле су њене јединице, заједно са деловима 25. дивизије и 3. македонске бригаде Народноослободилачке војске, у ноћи између 3. и 4. августа. Том приликом су, према немачким изворима, оне уништиле: 60 вагона с мешовитом робом (међу којима и шест вагона с авионским деловима), један вагон на-

фте, једну локомотиву, два обична вагона, једна службена кола, две железничке станице, више барака и смештајних просторија, једну покретну железничку радионицу, порушиле два моста и онеспособиле пругу на више места. У борби је погинуло девет, а рањено шест немачких и бугарских војника. Непријатељ је брзо и оштро реаговао. Команда бугарских трупа дислоцираних у рејону Враћа припремила је концентричан напад на јединице 22. дивизије. Замисао непријатеља била је да брзо продре што дубље на ослобођену територију, разбије снаге 22. дивизије на том подручју и тако себи обезбеди неометан саобраћај на комуникацијама у долини Јужне Мораве и између Враћа и Босиљграда, преко Бесне Кобиле. Бугарска 29. пешадијска дивизија је 8. августа ујутру, с линије село Ристовац—Врањска Бања, започела напад у више колона, с намером да се оствари неколико продора на што ширем фронту. Дејства пешадије подржавана су снажном артиљеријском ватром, уз садејство авијације, која је бомбардовала и митраљирала положаје јединица 22. дивизије. У почетку, је уз снажан отпор, непријатељ успео да потисне снаге 22. дивизије на исток, према планини Бесној кобили, али је противнападима био принуђен да се неорганизовано и у неред у повуче на полазне положаје у рејону Ристовца, села Требишиње и Врањске Бање. Бугарски војници су том приликом попалили села Копанане и Лепчинце, као и неколико кућа у Бербарушцима.

Тај успех је још више подигао морал бораца 22. дивизије и повећао њихово самопоуздање и веру у снагу свога оружја. После тога јединице 22. дивизије су наставиле даноноћни притисак на Враће и успешне диверзантске акције на железничку пругу, што је непријатеља принудило да снаге у Враћу ојача једним

бугарским пешадијским пуком и да 14. августа, с линије Врањска бања—Сурдулица—Велики Стрешер поново почне снажан удар на положаје 22. дивизије Народно-ослободилачке војске и слободну територију на десној обали Јужне Мораве, с циљем да железничку пругу ослободи притиска, овлада територијом на десној обали Јужне Мораве и, у случају потребе, обезбеди извлачење бугарских јединица из долине Јужне Мораве у Бугарску, најкраћим правцем Врање—село Крива Феја—Босиљград. У нападу су ангажована два пешадијска пука бугарске 29. дивизије и један коњички пук, као и авијација. Требало је да с правца Босиљграда садејствује бугарски 36. пешадијски пук. Напад је изведен у више колона и с више страна, односно праваца. Непријатељ је тежио да по сваку цену продре у село Криву Феју и Ново Село, настојећи, као и раније, да одбрану борбеног поретка 22. дивизије испресеца на делове и окружи њене изоловане јединице. Међутим, та замисао је пропала. Он није успео да наруши целовитост одбране 22. дивизије, нити да окружи макар и мање њене делове. Само због недостатка снага и средстава неке ниже јединице 22. дивизије морале су да се повлаче на нове положаје. Али, и поред тога, непријатељ није успео да 22. дивизију одбаци од железничке пруге Лесковац—Ристовац и на њој обезбеди нормалан саобраћај.

Сутрадан су се, после оштрих борби на широком фронту, све бугарске јединице поново повукле на своје полазне положаје у долини Јужне Мораве, претходно поपालивши села Криву Феју, Несврту и Ново Село.

Укупни непријатељски губици у овим борбама износили су око 56 мртвих, 64 рањена и 15 заробљених војника, а заплењено је: шест минобацача, 13 пушкотитраљеза и митраљеза и 37 пушака. На страни једи-

ница 22. дивизије било је девет погинулих и 30 рањених. У тим тешким борбама борци 22. дивизије су показали примере војничке храбрости и вештине. Посебно су се истакли 8. српска бригада у борбама код Светог Илије и 3. батаљон 12. српске бригаде на брду Присади.

Од 14. до 21. августа 22. дивизија је углавном била у заштити Антифашистичког већа народног ослобођења Македоније и Главног штаба НОВ и ПО Македоније. Једино су делови 10. српске бригаде ноћу уочи 20. августа, у акцији на железничкој прузи између Врања и Ристовца, покидали пругу на 24 места и посекали 19 телефонских бандера.

Последњих дана августа, по наређењу Главног штаба Србије, 22. дивизија се пребацила у шири рејон Црне Траве, одакле је вршила притисак на железничку пругу Ниш—Скопље, између Грделице и Владичиног Хана. Ноћу уочи 29. августа, делови 22. дивизије напали су Власотинце. Варошицу су бранили четнички Власински корпус и Власотиначки гранични одред Српске државне страже. Непријатељ је са својих солидно утврђених положаја пружио снажан и добро организован отпор. Борба је била жестока. Међутим, сва наетојања бројно мањих и технички слабије опремљених делова 22. дивизије да заузму варошицу нису успела. Поред тога, непријатељу је у току борбе стигло појачање из Лесковца (један немачки потерни одред, ојачан тенковима и самоходном артиљеријом), па су се снаге 22. дивизије, пред зору 29. августа, повукле на полазни положај. Није успео ни напад делова 8. српске бригаде на Грделицу, коју је непријатељ бранио јачим снагама. Посаду је допунила ојачана чета немачке Школе за борбену обуку, која је стигла из Ниша.

После тог неуспеха, део снага 22. дивизије задржан је на ослобођеном простору јужно од Власотинаца, ори-

јентисан према овој варошици и Грделици, а део снага је упућен на простор северно од Власотинаца, на чишћење Бабичке горе. Осма српска бригада, с обзиром на ситуацију и оперативне потребе јединица Народноослободилачке војске на простору ЈТебане—Лесковац—Ниш—Прокупље—Куршумлија, по наређењу Главног штаба Србије, упућена је на леву обалу Јужне Мораве и, преко Кукавице, на шири простор Лебана, где је привремено стављена под команду Штаба 24. дивизије.

Тако су у току августа 1944. године јединице 22. дивизије успеле да одрже раније ослобођену територију на десној обали Јужне Мораве и да је прошире на југу до границе између Србије и Македоније, а на северу — до Власотинаца. Борбеним акцијама у том периоду и притиском 22. дивизије са истока, као и дејствима 24. дивизије са запада и косовско-македонских јединица Народноослободилачке војске према Бујановцу и Прешеву, била је избачена из употребе железничка пруга у долини Јужне Мораве, која је била од животне важности за немачке и бугарске окупаторске снаге на јужном делу Балканског полуострва, нарочито оних у Македонији и Грчкој. Одмах су се осетиле и последице тих акција: немачке снаге, у првом реду 4. СС полицијска оклопно-гренадирска дивизија, које су добиле хитан задатак да се из Грчке, железницом и камионима, пребаце у Подунавље морале су бити оријентисане преко Косова и Ибарском долином, јер је комуникација Скопље—Ниш била пресечена. Непријатељ је такође био онемогућен да пругом извлачи рудна богатства из Мачкатице и Белог Поља, на шта је он много полагао. Командант Југоистока био је приморан да нареди оспособљавање ове пруге за саобраћај. Ради тога је у Лесковцу формиран јак и добро опремљен одред.

Поред успеха у борби против немачких и бугарских окупаторских снага, недићеваца и четника, 22. дивизија је постигла крупне резултате у мобилизацији нових бораца. У њене редове је примљено око 2.500 млађих бораца, од којих је око 300 упућено за попуну јединица Народноослободилачке војске на левој обали Јужне Мораве. Формирано је и девет партизанских одреда (Масурички, Бабички, Пчињски, Босиљградски, Врањски, Царибродски, Пиротски, Лужнички и Нишки), а на ослобођеној територији су успостављене команде места и месне партизанске страже.

Продор 25. дивизије у источну Србију

Првобитна намера Главног штаба Србије била је да 25. дивизија (16. и 18. и 19. српска бригада), којом су командовали потпуковник Радивоје Јовановић и политички комесар потпуковник Радосх Јовановић Сељо, пребаци из рејона Криве Феје на Бабичку гору и у Поречје, с циљем да на левој и десној обали Јужне Мораве, односно у сливу Ветернице, напада комуникације, гарнизоне и упоришта непријатеља. Али, да би ангажовао против себе што јаче непријатељске снаге и тако олакшао дејства Оперативне групе дивизија, Главни штаб Србије је 11. августа одустао од ове намере и одлучио да 25. ударну дивизију оријентише према Пироту и Сврљигу, где ће се она повезати са 23. дивизијом, како би обе, у тесној сарадњи вршиле притисак на окупаторске и квислиншке гарнизоне у овом делу Србије, дејствовале по важним комуникацијама у долинама Мораве, Нишаве и Тимока и мобилисале нове борце за јединице Народноослободилачке војске. Наступни марш 25. дивизије трајао је све до

краја августа. За то време она је из рејона Црне Траве, преко Бабичке горе, Суве планине и Сврљишких планина, продрла у источну Србију, на шири простор Сокобање и Бољевца. На том напорном и дугом путу водила је борбе против удружених окупаторско-квислиншких јединица и четника. Између села Крушевице и Доње Лопушње њени делови су ликвидирали посаде бугарских граничних караула и нападали бугарску окупаторску посаду у Доњој Лопушњи, а затим, 10 августа, североисточно од Власотинаца, одбили јаке нападе бугарских снага, Власотиначког граничног одреда Српске државне страже и четничког Влаеинског и Чегарског корпуса. Око Власотинаца и на Бабичкој гори она је имала дводневне жестоке борбе против бугарских окупаторских снага, четника и недићеваца, а у Запању и на Сувој планини — против четничке Нишавске и Јужноморавске групе корпуса. За све то време била је прекинута радио-веза између Главног штаба Србије и Штаба 25. дивизије, тако да он није имао потпун увид у стварну ситуацију на простору Топлице и Јабланице, нити је знао за долазак Оперативне групе дивизија на овај простор. Због прекида радио-везе, 25. дивизија није правовремено добила наређење да део снага пребаци у Поречје. То је наређење она примила тек када је требало да крене са Суве планине, преко Нишаве и комуникација Ниш—Пирот, у источну Србију. Али је већ било доцкан за њено заустављање. Због тога није ни дошло до остварења замисли Главног штаба Србије да део снага 25. дивизије врати на леву обалу Јужне Мораве, на простор западно од Лесковца.

Ноћу уочи 13. августа 25. дивизија је почела пребацивање преко комуникације Ниш—Пирот, коју су браниле слабије непријатељске снаге. Прелазак је вр-

шила на одсеку Бела Паланка—Нишка Бања. Те ноћи је њена 16. српска бригада, као лева колона, прешла комуникацију и реку Нишаву на одсеку код села Црвене Реке, одакле се одред Српеке државне страже правовремено повукао у Белу Паланку, не прихватајући борбу. Осамнаеста и 19. српска бригада, које су сачињавале деену колону, нису се на време пребациле преко комуникације, јер су се на главном гребену Суве планине сукобиле са четничком Нишавском групом корпуса, која је у међувремену била посела овај гребен. Четници су били разбијени, али су се убрзо поново средили и ујутру 13. августа напали 18. бригаду. После јаче борбе разбијен је и овај напад четника, који су одбачени са гребена Суве планине. Ноћу уочи 14. августа 18. и 19. бригада су, на одсеку Чивлик—Бела Паланка, прешле друм и железничку пругу Ниш—Пирот и пребациле се на десну обалу Нишаве. Продирући даље у источну Србију, 25. дивизија је у селима Кренти и Понору сломила отпор четничког Књажевачког корпуса, а код Сврљига и у селу Нишевцу и на Грамади разбила је четничку Сврљишку бригаду и бугарске посаде. У Сврљигу је разбијена четничка Сврљишка бригада, а посада 2. батаљона бугарског 63. пешадијског пука збијена у једну зграду, али није уништена. Двадесет трећег августа код Књажевца је 25. дивизија одбила напад делова белогардејског Руског заштитног корпуса и једног батаљона Српског добровољачког корпуса, а 26. и 27. августа је водила тешке борбе код Бољевца против четничког Јуришног корпуса, готово свих параћинских, хомољских и крајинских четничких снага и моторизованог одреда немачких војника, белогардејаца и недићеваца. Само у борбама око Бољевца непријатељ је имао око 150 мртвих, већи број рањених и 35 заробљених, док су губици јединица 25. дивизије

износили 15 погинулих и 32 рањена бораца. Она је ту успоставила везу са 23. дивизијом и избила на ослобођену територију, где је затекла око 24.000 добровољаца за јединице Народноослободилачке војске. Овде је могла да се одмори и попуни, припремајући се за одлучујућа дејства ради коначног ослобођења читаве источне Србије.

За време марша и приликом емештаја по селима борци и старешине су сваки слободан тренутак користили да објашњавају циљеве народноослободилачког покрета и ситуацију на фронтовима, јер становништво тих крајева није било с тим добро упознато, пошто су се овим подручјем слабије кретале партизанске јединице. Поред тога, они су у својим иступањима раскринкавали срамну противнародну активност четника Драже Михаиловића и квислиншке владе Милана Недића, као и карактер њиховог савезништва с немачким и бугарским окупатором, указивали на неминовност њиховог пораза и на скорашњи слом њихових господара, немачко-бугарских окупатора. Таква политичка активност јединица 25. дивизије имала је дубоког одјека у народу, што се одразило и на прилив нових бораца у њене редове. Јединице 25. дивизије свуда су наилазиле на велике симпатије и помоћ народа. Становништво је, са дубоким патриотским осећањем да даје свој допринос борби против окупатора и домаћих издајника, свесрдну помоћ указивало не само рањеним већ и осталим борцима и старешинама 25. дивизије. Народ је припремао и опремао просторије за смештај и негу рањеника, а у оперативне јединице слао своје делегације са даровима. Мештани су били веома активни и на прикупљању хране, одеће и обуће за борце Народноослободилачке војске. Месно становништво је давало и драгоцене податке о стању у непријатељским гарни-

зонима. Политички зборови по селима претварали су се у права народна весеља, а на еваком збору је било присутно 500 до 1.500 људи и жена.

Дејства 23. дивизије у источној Србији

После успешних борби у јулу 1944. и разбијања четничке групације на планини Буковику, почетком августа се 23. ударна дивизија (7, 9. и 14. српска бригада), под командом пуковника Радована Петровића и политичког комесара потпуковника Крста Филиповића, из ширег рејона планине Озрена оријентисала према Алексинцу, Сокобањи, Бољевцу и Бору. Њој је Главни штаб Србије наредио да дејствује на комуникације у долини Мораве и да напада упоришта и гарнизоне на свом оперативном простору у источној Србији. На основу тога наређења, као и плана дејства који је имао њен штаб, она је одмах прешла у нападе и на јаче гарнизоне у већим насељеним местима. У значајније борбе ове дивизије спада и заузимање Бољевца. Једнаестог августа увече 7. и 9. српека бригада извршиле су напад на одред Српске државне страже и четнички Тимочки корпус у овој варошици. Укупна јачина непријатеља око Бољевца ценила се на око 1.500 добро наоружаних четника и припадника Недићеве жандармерије, који су могли рачунати и на брзу помоћ, пре свега немачких јединица и снага Српског добровољачког корпуса из Зајечара. Већ око 22 часа готово цела варошица је била заузета. Четници су се повукли према планини Ртњу, држећи се комуникације Бољевац—Параћин, где им је и био општи правац повлачења из источне Србије. Само је још из зграде гимназије пружан огорчен отпор. Око 50 жандара Српске држав-

не етраже и неколико четничких подофицира нису се повукли, убеђени, вероватно, да ће им стићи помоћ из Зајечара и Бора. Непријатељ је савладан тек 13. августа око 15 часова, када је школа почела да гори, после убачене запаљене бале сламе. Обавијени димом, жандари еу нашли једини спас да искачу кроз прозоре, док су их дочекивали и разоружавали борци 7. и 9. српске бригаде. Делови Српског добровољачког корпуса, који су из Зајечара и Бора кренули у помоћ, разбијени су и натерани у бекство ка евојим полазним гарнизонима. Трећи батаљон 9. српске бригаде, право-ремено распоређен на положају, пустио је недићевце на блиско одстојање и изненадном добро организованом ватром их тако разбио да су почели одмах одступати према селу Оснићу, а одатле бежати главом без обзира ка Бору и Зајечару иако их нико није гонио. Том приликом је непријатељ имао 60 мртвих и 42 заробљена. Међу погинулим недићевцима налазило се и потпоручник Тошић у чијој је торбици пронађена молба за унапређење у виши чин, јер се, каже, довољно истакао у борби против комуниста. Седма и 9. српска бригада су имале седам погинулих и 15 рањених. Између осталих, погинуо је и Крста Радивојевић Стевица, командант 2. батаљона 9. бригаде. Он је пао већ у првом јуришу. Железничка пруга Параћин—Зајечар је покидана на 14 места,- уништени су: железничка станица у Бољевцу, једна локомотива и више вагона. Уништењем непријатеља у Бољевцу престала је и управна власт окупатора у долини Црног Тимока.

Истовремено је 14. српска бригада, којом су командовали Јован Митић Ћорђе и политички комесар Војислав Дрљачић Драган, протерала жандаре и четнике и, ноћу уочи 11. августа, ослободила Сокобању. То је било прво среско место у источној Србији које

су јединице Народноослободилачке војске задржале и после његовог ослобођења. Сутрадан је одржан збор уз учешће грађана Сокобање и суседних села. На њему су говорили командант 14. бригаде Јован Митић и помоћник политичког комесара бригаде Бранко Поповић Станко. Затим су делови 14. бригаде, продирући даље иреко планине Озрена, извели успешан демонстративни напад на Алексинац, који су браниле бугарске јединице уз помоћ Алексиначког и Сокобањског одреда Српске државне страже. Пошто су у зору 13. августа, из Ниша стигле у помоћ немачке моторизоване јединице, напад је обустављен, а батаљони 14. бригаде су се повукли на своје полазне положаје.

Ускоро је непријатељ успео да поврати Бољевац, јер је 23. дивизија ослабила фронт на овом правцу због упућивања главних снага према Ражњу, Алексинцу и Књажевцу, као и због чишћења простора око Сокобање од заосталих четничких група. Поред обезбеђења слободне територије, јединице 23. дивизије су вршиле мање акције на комуникацијама између Зајечара, Књажевца, Бољевца и Параћина.

За то време су Тимочки, Бољевачки и Нишки батаљон — који су у јулу издвојени из 23. дивизије са задатком да самостално дејствују искључиво на терену бившег тимочког, заглавског и бољевачког среза, подрже прилив нових бораца у јединице Народноослободилачке војске и евентуално прерасту у нове бригаде — чистили терен од четничких остатака и омогућавали стварање и рад народноослободилачких одбора и војнопозадинских органа у тим срезovima.

Поред свакодневних ситних чарки, батаљони су вршили препаде, заробљавали и уништавали непријатељске јединице и водили веће борбе. Десетог августа Тимочки батаљон се код села Мањинца сукобио са

деловима Српског добровољачког корпуса из гарнизона у Зајечару. У оштрој борби батаљон је изишао као победник и принудио непријатеља да се повуче у Књажевац, уз губитке од око 30 мртвих и рањених. Ноћу уочи 13. августа батаљон је нападао Књажевац, који су тада бранили један батаљон бугарских војника, батерија лаких пољских хаубица немачке борбене школе из Ниша, одред Српске државне страже и Недићеви граничари. Надмоћнији непријатељ је успео да одбије напад. Деветнаестог августа је Бољевачки батаљон водио борбу против четника у селу Малом Извору, а ноћу уочи 27. августа је нападао рудник Боговину. Батаљони су одржавали политичке зборове у селима кроз која су се кретали. Средином августа су Нишки теренски и Тимочки партизански батаљон преформирани у 20. српску бригаду, а крајем августа је Бољевачки батаљон послужио као основна снага за формирање 4. батаљона 14. српске бригаде.

Последњих дана августа, по наређењу Главног штаба Србије, 23. дивизија је извршила покрет ка Нишу, где је наставила борбе против немачких и бугарских снага. Тридесет првог августа, код Дражевца, на путу Ниш—Алексинач, снаге њене 14. бригаде су водиле шесточасовну оштру борбу против немачког моторизованог одреда који је био у покрету од Ниша, долином Мораве, у правцу Сталаћа. Том приликом је погинуло 38 немачких војника, а већи број је рањен; заплењена су четири камиона и два путничка аутомобила. Увече су јединице 14. бригаде нападе непријатељске посаде у Топоници и Дражевцу и, после жестоке борбе, продрле у та села, наневши Немцима губитке од 45 мртвих и више рањених. Затим су обуставиле напад и повукле се на полазни положај. Исте су ноћи, између села Доњег Матејевца и Кнез-Села, делови 9. бригаде порушили

железничку пругу Ниш—Сврљиг у дужини од 3 километра и три моста, код Комрена (северозападно од Ниша) напали немачку колону, која се кретала друмом од Ниша према Алексинцу, и запалили шест камиона, а један запленили. Такође су на железничкој прузи између Црвеног Крста и Матејевца нападали немачки грађевински воз. За то време су јединице 7. ерпске бригаде рушиле пругу између Сврљига и Књажевца и јужно од Сврљига, а затим, у зору 1. септембра, упале у Сврљиг и растерале четнике. У вароши се налазила и група од око 60 бугарских војника с једном хаубицом 105 милиметара. Бугари су се били добро утврдили у школи. Поведени су преговори с њиховим официром, али Бугари нису пристали да пређу на страну Народноослободилачке војске и почну борбу против немачких трупа, већ су захтевали да им се дозволи да с оружјем оду у Бугарску. Првог септембра је Штаб 23. дивизије наредио да се с окруженим бугарским војницима поново поведу преговори о предаји и да им се предочи »да они са оваквим својим ставом о непредавању заузимају непријатељски став«, па да ће због тога бити нападнути и силом оружја приморани на предају. Пошто се ни после тога није хтела предати, нити ступити у борбу против немачких окупаторских снага, наређено је да се ова бугарска јединица нападне и примора на предају. Тек 2. септембра око подне, када није било другог излаза, бугарска посада је прихватила услове за предају. Рушењем пруге и мостова и заузимањем Сврљига био је пресечен правац Ниш—Зајечар—Неготин, тако важан за Немце у то време. Окупатор се због тога нашао пред сложеним проблемом како да отвори и обезбеди тај правац. Од четника више није имао веће користи, али их се није могао ни хтео одрећи, а Бугари су постали готово сасвим пасивни.

Успеси које су постигле јединице 23. дивизије у борбама против удружених окупаторско-квислиншких снага, као и њихов политички рад у народним масама у току августа 1944, дубоко су се одразили на прилив нових бораца у Народноослободилачку војску. Поред попуне 23. дивизије, створене су могућности за формирање нових бригада, као и партизанских одреда. Тако су, поред 20. и 23. српске бригаде, на ослобођеној територији 23. дивизије формирани Сврљишки, Књажевачки, Неготински, Зајечарски и Подгорачки партизански одред. Као језгро за формирање тих одреда, бригаде 23. дивизије су издвојиле по 100 и више старијих и искуснијих бораца. По одлуци Окружног комитета КПЈ за Пожаревац, 31. августа обновљен је и Пожаревачки партизански одред. Обновљен је у долини реке Пека, на месту званом Крајнице, између села Турије и Туманског Црног Врха, готово тачно тамо где је пре три године формиран и први Пожаревачки партизански одред Вељка Дугошевића.

На слободној територији источне Србије тада се одвијао врло интензиван рад. Контакти и везе с партијско-политичким радницима на терену окружних комитета КПЈ Ниша, Зајечара и у правцу Поморавља добро су функционисали. У санаторијуму »Озрен« код Сокобање оформљена је партизанска болница. Предузете су мере за прикупљање рањеника који су били смештени у селима око Алексинца, Каменичког виса и Сокобање (Делиград, Брадарац, Вукашиновац, Мозгово и друга). Тада су повучени тежи рањеници из болница у јединицама. Један број тешких рањеника и болесника је совјетским авионима пребачен у савезничке болнице у Италији, а преостали су смештени у партизанску болницу. Збрињавањем тешких рањеника и болесника јединице Народноослободилачке војске постале

су покретљивије и имале веће могућности за маневар на терену.

У међувремену се према упутствима Главног штаба Србије од 23. августа приступило уређењу импровизованог аеродрома на простору северно од Сокобање, код села Белог Потока (касније уређен нови западно од Сокобање). На тај аеродром су први пут слетели савезнички авиони у ноћи између 25. и 26. августа, искрцали ратни материјал и наоружање за 23. и 25. дивизију Народноослободилачке војске, међу којима је било и противтенковских топова 45 милиметара. За борце Народноослободилачке војске био је то значајан датум, јер су први пут у том крају примили помоћ из Совјетског Савеза.

Повезивањем 23. и 25. дивизије Народноослободилачке војске и стварањем чврсте слободне територије у источној Србији, са центром у Сокобањи, створене су могућности и потреба за одржавањем ширег партијског саветовања. Саветовање је одржано 24. августа 1944. године у селу Читлаку, код Сокобање, под руководством Љубинке Милосављевић, члана Покрајинског комитета КПЈ за Србију, која је поднела и главни реферат. Присуствовали су чланови окружних комитета КПЈ Ниша и Зајечара, чланови штабова 23. и 25. дивизије, штабова њихових бригада и чланови бригадних партијских комитета, као и они људи ван тог форума на које се рачунало у кадровској политици да преузму неку од руководећих дужности у процесу стварања нове, народне власти и организовања свеукупног живота и рада на ослобођеној територији.

Саветовање руководећих комуниста у Читлаку дошло је многа конкретна решења: комплетирани су штабови дивизија; конституисани су окружни комитети КПЈ Ниша и Зајечара с обзиром на избор нових чланова,-

формирани су партијски комитети 23. и 25. дивизије. Како те дивизије нису имале своја политичка одељења, то су њихови комитети обављали и функцију тог партијско-политичког органа. Затим су комплетирани бригадни партијски комитети, којима је стављено у задатак да попуне батаљонске партијске комитете, будући да су та места остала упражњена због одласка неких другова у партизанске батаљоне и одреде или у партијско-политичка руководства на терену. Именован је Срески народноослободилачки одбор бањског среза, а предложен на једном од наредних зборова у Сокобањи. За председника одбора предвиђен је Илија Василић из села Врмце. Он је са 57 година био 1941. године најстарији партизан Озренског партизанског одреда. Окружним комитетима је стављено у задатак да одмах приступе избору људи за среске комитете КПЈ тамо где они нису постојали, или за њихову попуну, као и избору људи за председнике осталих среских народноослободилачких одбора, пре свега за срезове: алексиначки, ражањски, нишки, сврљишки, књажевачки, тимочки и бољевачки, чији су се делови ослобођених територија наслањали на сокобањску котлину. Саветовање је поставило пред руководства јединица 23. и 25. дивизије да координирају рад с партијско-политичким руководством и органима нове народне власти на терену и да им пружају помоћ у раду.

На тај начин су дивизије Главног штаба Србије у току августа 1944. године, дејствујући на одвојеним операцијским просторима и без тактичке везе, остваривале заједнички оперативно-стратедијски циљ, тј. своје напоре су усредсредиле на ослобођење области југоисточне Србије и спречавање саобраћаја непријатеља на веома значајној јужноморавској и нишавској магистрали. Ако бисмо укратко, резимирали резултате

војно-политичке активности тих дивизија у току наведеног месеца, они би се у основи сводили на следеће:

1. Јединице Народноослободилачке војске у јужној и источној Србији су поново повратиле територију коју је непријатељ у својој јулској офанзиви заузео и још је више прошириле, ослобађајући велики број насељених места.

2. Развијајући свој успех и везујући за себе знатне окупаторско-квислиншке снаге, олакшале су дејства Оперативне групе дивизија.

3. Први непосредни контакти са Оперативном групом, која је својом активношћу и везивањем јаким непријатељских снага растеретила дивизије Главног штаба Србије, дали су подстрека тим јединицама за јаче ангажовање у борби и у мобилизацији. Само у августу оне су извршиле више од 56 већих и мањих напада на гарнизоне, упоришта и положаје непријатеља, водиле преко 24 одбрамбене борбе и извеле око 100 диверзантских акција на непријатељске саобраћајнице и објекте на њима.

4. Сталним дејствима и рушењима на друмским и железничким релацијама Ниш—Врање—Скопље, Ниш—Пирот, Ниш—Зајечар и Зајечар—Параћин озбиљно су паралисале непријатељев саобраћај на овим, за њега веома осетљивим, саобраћајницама. Рушењем мостова код Предејана и Грделице већ тада потпуно је онемогућено непријатељу да се користи железничком пругом Скопље—Ниш, иако му је у том раздобљу она била неопходна за држање територије Србије, а касније и за извлачење снага из Грчке. Какав су значај имале диверзантске акције на железничким пругама види се и из податка да је само 27. августа, због рушења, онемогућен пролаз од Скопља ка Нишу 14 бугарских возова и 31 немачког војног транспортног воза.

5. У тим борбама и акцијама борци и старешине српских дивизија Народноослободилачке војске стекли су нова борбена искуства и још боље се оспособили за извођење сложених дејстава која су им предстојала. У то време, Главни штаб Србије добио је из пролетерских и ударних јединица Оперативне групе дивизија извештај број руководиоца на распоред у дивизије формиране у Србији. С обзиром на огромно искуство које су они имали и на перспективу стварања нових дивизија и бригада, овакво појачање са стране било је нужно.

6. Дивизије Главног штаба Србије су свуда наилазиле на подршку и симпатије народа. Њихови успеси у борбама су имали снажан морално-политички утицај у народу. У редове Народноослободилачке војске свакодневно су стизали нови борци — добровољци. Само у току августа 1944. године у јединице Народноослободилачке војске на југу и истоку Србије добровољно је ступило око 40.000 нових бораца. Доласком ових бораца знатно су нарасле и бројно ојачале јединице под командом Главног штаба Србије, а формирано је и неколико нових бригада и 15 партизанских одреда.⁴⁴ Тако су створене могућности за формирање нових партизанских одреда, батаљона, бригада, дивизија и корпуса Народноослободилачке војске у том делу Србије.

7. На ослобођеној територији јединице Главног штаба Србије развиле су врло живу војно-политичку активност. Циљ је био да се ослобођена територија организационо среди и оперативно учврсти. Поред сеоских народноослободилачких одбора, требало је изабрати и среске и окружне одборе, тамо где то није било учињено, чији би степен активности зависио од степена ослобођења среза, односно округа, пре свега среских и окружних центара. С тим у вези, посебно је било

значајно формирање војнотериторијалних органа — команди подручја и места. Уочавајући то, Главни штаб Србије је 16. августа 1944. издао Упутство о организацији и формацији команди подручја и команди места и о дужностима појединих чланова команди и партизанских стража. У њему је стајало да се оне формирају одмах, »по ослобођењу неког места или територије«. ⁴⁵ У складу с овим Упутством, требало је формирати и партизанске страже »чија је величина зависна од величине рејона« који се наслања на команду места.

У вези с тим Упутством, јединице Главног штаба Србије у току августа 1944. године организовале су више команди подручја и команди места с одговарајућим војнотериторијалним јединицама — сеоским четама и стражама (милицијом). Тако је 25. августа у селу Шарбановцу, у источној Србији, формирана Команда Нишког војног подручја (командант Драгољуб Петровић Тимошенко, а политички комесар Велимир Крстић Бајез) и Одељење за заштиту народа. Јединице су приступиле и организовању нових и учвршћењу постојећих органа нове народне власти (окружних, среских и општинских народноослободилачких одбора) и друштвено-политичких организација, преко којих се одвијао целокупан друштвено-политички живот на ослобођеној територији. Они су свој рад легализовали сразмерно стегну ослобођења свога места или краја. У току је био избор делегата и вршене су остале припреме за одржавање скупштине Главног народноослободилачког одбора Србије, који је требало да прерасте у Антифашистичку скупштину народног ослобођења Србије.

Ослобођена територија доносила је са собом многе проблеме које је требало решавати удруженим напорима оперативних и војнотериторијалних јединица, а с наслоном на органе народне власти. Пре свега, тре-

бало је завеести ред, а није се могло очекивати да се народ неких крајева, који је до јуче био под влашћу окупатора, Недића и четника, брзо и апсолутно прилагођава новој, револуционарној власти. У народу је било доста оружја а и војне опреме, које је требало одузети за потребе јединица Народноослободилачке војске, а и зато да се, евентуално, не би употребили против органа народноослободилачког покрета. При томе су команде јединица и места морале водити рачуна да не пренагле, па им је од велике помоћи била наредба Главног штаба Србије од 11. августа 1944, која је овај поступак прецизирала, те самим тим ослобађала команде јединица бојазни од евентуалне незаконитости поступака. Поштовање законитости, чије су норме имале свој извор у наредбама, упутствима, заповестима или било ком другом акту вишег штаба, морало је да постане саставни део рада сваког борца и старешине.

На ослобођеној територији, пре свега, поставило се питање снабдевања јединица храном и осталим потребама. Више није могло бити говора о »партизанском начину снабдевања«, тј. да се јединице, ради исхране, распоређују по сеоским кућама, односно да се прилозима сакупљају храна и остало. Требало је што више централизовати снабдевање, а за то су биле потребне и радионице. Стога је Одељење за позадинске војне власти при Главном штабу Србије издало 17. августа 1944. наређење за стварање радионица при командама места и подручја, у којем је речено да се од народа »ништа не сме узимати без уредно дате признанице«.⁴⁶

Становништво са ослобођене територије у огромној већини се било укључило у народноослободилачки покрет и с оперативним и територијалним јединицама чинило је нераздвојну целину. Обухваћено у организације

Јединственог народноослободилачког фронта и у сеске чете и страже, оно је било ангажовано у акцијама за исхрану, смештај и негу рањеника и бораца, затим у курирској и обавештајној служби, набавци и превозу материјала, копању ровова, митраљеских гнезда и других фортификацијских објеката, припремању путева за рушење итд. Поред тога, заједно с оперативним и територијалним јединицама, народ је поседао положаје и бранио слободну територију.

Подршка народа је обезбеђивала успешно извођење борбених дејстава и покрета јединица Народноослободилачке војске.

8. Непријатељу су нанети знатни губици у живој сили, техници и материјалу. Према непотпуним подацима, углавном по изворима штабова и команди јединица Главног штаба Србије, непријатељу су у току августа ове снаге Народноослободилачке војске нанеле следеће губитке: 821 мртав, 1.204 рањена и 394 заробљена окупаторока и квислиншка војника. Плен је, такође, био велик. Поред осталог, заплењено је: више од 46 пушкомитраљеза, 22 митраљеза, 17 минобацача, 8 топова и неколико стотина пушака, аутомата и пиштоља. Уништено је или јаче оштећено преко 30 камиона и путничких аутомобила, 2 тенка, 7 локомотива и 188 вагона. Железничка пруга је дигнута у ваздух на преко 213 места, срушено је преко 40 мостова и пропуста, порушено или оштећено 39 железничких станица, покидано неколико десетина километара телефонских линија и уништено десетак граничних караула. У том периоду јединице Главног штаба Србије су имале: 96 погинулих, 215 рањених и 27 несталих бораца и руководиљаца.

У целини узев, јединице под командом Главног штаба Србије, потпомогнуте Оперативном групом ди-

визија и становништва, извршиле су задатак који им је врховни командант маршал Тито поставио у првој етапи операција за коначно ослобођење Србије. Битка за југоисточну Србију била је дефинитивно добијена. Преостало је да се ослободе још неки неослобођени делови, а тај задатак ће се успешно извршити у наредном периоду. Што је најважније за народноослободилачки покрет на овом подручју Југославије, снаге контрареволуције су биле тако разбијене да практично више нису представљале војну и политичку снагу на коју би се могли ослањати разни реакционарни кругови.

ПРОДОР 1. ПРОЛЕТЕРСКОГ И 12. УДАРНОГ КОРПУСА У ЗАПАДНУ СРБИЈУ

Прелазак преко Лима и заузимање гробена Златибора

Пошто је Оперативна група дивизија успешно продрла у Србију, Врховни штаб је пожуривао да тај задатак што пре изврше и остале јединице Народноослободилачке војске предвиђене за операције у Србији.

Према првобитној замисли Врховног штаба, требало је да се 1. пролетерски корпус (1. и 6. пролетерска дивизија) прикупи у Санцаку, а затим преко Лима и Увца пребаци на планину Златибор и служи као стратегијска резерва за офанзиву у Србији. Средином августа 1944. године 1. пролетерска дивизија (1. пролетерска, 3. крајишка и 13. пролетерска бригада »Раде Кончар«), којом су командовали пуковник Васо Јовановић и политички комесар потпуковник Владо Шћекић, налазила се у Санцаку, очекујући 6. пролетерску дивизију, која је, на маршу из западне Босне за Санцак, била ангажована у оштрим борбама у централној и

источној Босни, а затим и у Црној Гори, те била, по наређењу Врховног штаба, привремено стављена под команду Штаба 12. корпуса.

Међутим, због напада удружених окупаторско-квислиншких снага на ослобођену територију у Санџаку, који је почео 13. августа 1944. године, Врховни штаб је одлучио да се 1. пролетерска дивизија не исцрпљује у овим борбама, већ да се забаци непријатељу иза леђа и да продре у Србију, не чекајући долазак 6. пролетерске дивизије. Требало је да 1. дивизија пређе Лим, дејства пренесе на Златибор и Голију и на том простору, у садејству са 37. дивизијом 2. ударног корпуса, створи ослонац и осигура прихват 6. пролетерске дивизије, која је добила задатак да с платоа Пивске планине, преко Санџака, изврши продор на Златибор.

Одступно-бочним маршом, преко планине Љубишње и друма Пљевља—Чајниче, 1. пролетерска дивизија је 19. августа избила у позадину непријатеља, ухватила везу са 37. ударном (санџачком) дивизијом и разместила се западно од Пљеваља, на простору села Калуђеровићи—Заостро—Сочица, одакле је могла да приступи форсирању Лима и продору у Србију. Из прикупљених података, Штаб 1. пролетерске дивизије је сазнао да се у ширем рејону предстојећег дејства ове дивизије налазе делови немачке 7. СС дивизије »Принц Еуген« и делови четири четничка корпуса: Црногорског добровољачког, Дринског, 2. милешевског и 4. јуришног. Главнина тих снага (око 5.000 људи) била је груписана на десном крилу, на простору Рудо—село Бијело Брдо, где се, вероватно, због постојања погодног места за прелаз очекивао покушај форсирања Лима од стране јединица Народноо-слободилачке војске. Знатно слабије снаге непријатеља (око 500 људи) биле су између Прибоја и села Бистрице, што није било до-

вољно да потпуно обезбеди овај одсек. Једино су недостајали подаци о присуству четничког Златиборског корпуса северно од Прибоја, код села Брезовца и Стуба, и о распореду 1. милешевског корпуса. У односу на такав распоред, Штаб 1. пролетерске дивизије је за најпогодније место преласка изабрао рејон села Бање. Ту је и Лим био газан, јер је водостај био испод нормале, што је омогућавало прелаз и без техничких средстава, којих није имала 1. пролетерска дивизија. Истина, непријатељ је могао успешно бранити прелаз, јер су на десној обали положаји погодни за организацију одбране и ватреног система, а и пут Пријепоље—Прибој могао је да му послужи за брз маневар. Због тога је одлучено да се прелазак изврши што пре, како би се спречило прикупљање знатнијих снага непријатеља на десној обали. Да би се омогућио прихват 6. пролетерске дивизије, између штабова 1. пролетерске и 37. ударне дивизије постигнут је договор да део снага 37. дивизије остане на планини Побјенику и на левој обали Лима. Одлучено је да се прелазак преко Лима у рејону Бање, код Прибоја, изврши ноћу уочи 21. августа, с тим да се заузме Прибој и образује мостобран. До тога времена требало је да се обаве све припреме, поседне поласни положај и формира борбени поредак. Да би сигурност операције била већа, кад је већ решено да део снага 37. дивизије остане на левој обали, затражено је од њеног штаба да 5. санџачка бригада образује запречни положај код села Међуречја, оријентишући се фронтом према Устибару, како би заштитила лево крило и бок 1. дивизије; да 3. пролетерска (санџачка) бригада пређе Лим и обезбеди правац од села Доње Бистрице и Пријепоља; да се 4. санџачка бригада задржи на Побјенику ради осигурања десног крила и бока 1. дивизије.

Овако замишљен план и распоред снага 37. дивизије, којом су командовали потпуковник Жарко Видовић и политички комесар потпуковник Миле Јовићевић, у потпуности је одговарао тренутној ситуацији. Развој догађаја ће то и потврдити. Њена 5. санџачка бригада, на левом крилу, затварала је осетљив правац Рудо—планина Бич и штитила леви бок 1. пролетерске дивизије, а 3. и 4. санџачка бригада, на правцу Пријепоље—Прибој и Пљевља—село Устибар, биле су у готовости да спрече покушаје непријатеља да нападима од Пријепоља и Пљеваља омета прелаз 1. дивизије.

Пошто је донео одлуку, Штаб 1. дивизије је 19. августа увече издао заповест за приближавање Лиму. Првој пролетерској бригади је наредио да се 20. августа ујутру пребаци у рејон села Голеша и затвори правац од Пљеваља низ Сутјеску и од села Бабина ка Побјенику; 3. крајишкој бригади — да се у исто време помери на простор село Касидол—источне падине Побјеника—Бич, оријентишући се фронтом према Прибоју; 13. пролетерској бригади »Раде Кончар« — да се пребаци у рејон села Међуречја, Саставака, Слатине и Даљевине и затвори правац од Рудог, Устибара и Увца; 8. црногорској бригади — да се помери у село Пожегримац и ту образује дивизијску резерву.

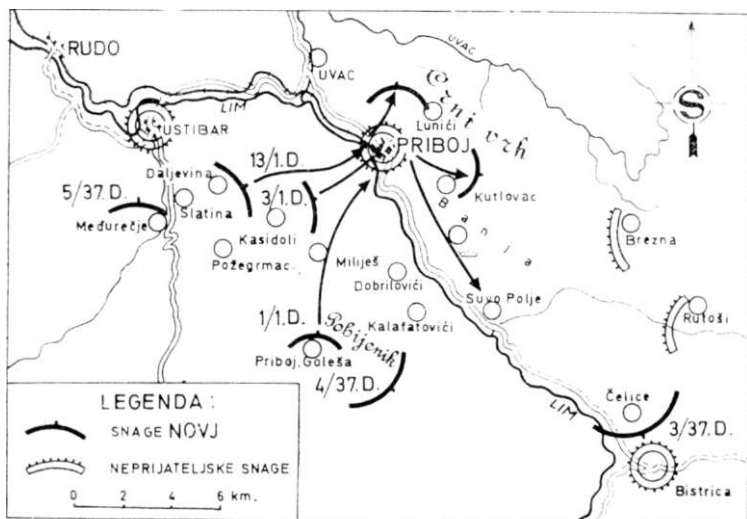
Пета санџачка бригада 37. дивизије, која се привремено налазила са 1. дивизијом, требало је да се креће позади колоне 8. црногорске бригаде и размести на простору села Замрштена и Жирче.

Према заповести Штаба 1. пролетерске дивизије бригаде су се у току 20. августа помериле ка долини Лима, у рејоне предвиђене за форсирање. Обавештени о покретима 1. пролетерске дивизије, Немци су истог дана ка Пљевљима повукли 14. брдски ловачки пук 7. СС дивизије из рејона села Маоча и Коврена и дело-

ве 2. пука оклопне гренадиреке дивизије »Бранденбург« са десне обале Таре, с намером да ојачају одбрану Пјеваља и да с повољних положаја, преко Пријепоља и Бистрице, што пре крену ка Прибоју и Рудом да би спречавали прелазак 1. пролетерске дивизије преко Лима и њен продор у Србију. У Пљевљима су прикупљени и делови Црногорског добровољачког корпуса и муслиманска фашистичка милиција, а на превој Јабуку, код Пјеваља, упућен је део борбене групе генерала Леба (2. батаљон 363. пешадијског пука, 297. извиђачки батаљон и 1. батаљон 1. пука Црногорског добровољачког корпуса). На реци Тари су, поред 99. брдског ловачког пука немачке 1. брдске дивизије, задржане само мање снаге 2. пука дивизије »Бранденбург« и пуковске борбене групе бугарске 24. пешадијске дивизије.

Кад су избиле у рејоне за форсирање Лима, бригаде 1. пролетерске дивизије су добиле следећи задатак: 3. крајишка бригада — да пређе Лим и овлада мостобраном на десној обали, на линији село Сухо Поље—Прибој, обезбеђујући прелазак осталих делова дивизије, а 1. и 13. пролетерска бригада — да се крећу одмах иза 3. крајишке бригаде и преузму мостобран и Прибој, како би се 3. крајишка бригада могла поставити на простор Сухо Поље—Бања.

На кратком одмору до почетка форсирања, у јединицама су извршене последње припреме: састанци командног кадра и бораца, попуна муницијом, размештај по четам и водовима. У бригадама је уведена прелазна заставица, као знак признања батаљону који постигне највише успеха у уништавању и заробљавању непријатељских војника и највише се истакне у оквиру своје бригаде. Најзад је свима борцима саопштено да

Форсирање Лима ноћу уочи 21. августа 1944.

иду у Србију. Свесни да им је поверен одговоран задатак, борци су били спремни да га што боље изврше.

У поподневним часовима 20. августа 3. крајишка бригада се код Прибоја пребацила преко Лима и делом снага одбацила четничку Прибојску и Вишеградску бригаду преко Увца ка селу Бијелом Брду, а делом снага продужила надирање према Сухом Пољу. Већ око 16 часова пошто су два челна батаљона, као претходница, изненадно и брзо растерала четнике, остали делови крајишке бригаде ушли су у Прибој. Извршивши задатак, 3. крајишка бригада се разместила на десној обали Лима, на простору село Потпећ—Бања. Ноћу уочи 21. августа пребацила се и 1. пролетерска бригада. Она се приближила Лиму правцем преко села Голеше и Градиборика, прешла преко моста у Прибоју и посела мостобран код Прибоја, на линији Кутловац—Ћава. Иза 1. бригаде реку је прешла 13. пролетерска бригада

и одмах продужила према Увцу, ка проетору Луниће—Борјенице—Сљеме, да затвори правац Рудо—Прибој и правац од Увца према Црном Врху. Истовремено се преко Лима пребацила и 3. пролетерска бригада 37. дивизије и упутила на положај између села Челића и Бање да штити десни бок 1. пролетерске дивизије.

Убрзо је установљено да се непосредно пред 1. пролетерском дивизијом налазе јединице четничког Дринског, 2. милешевског, Црногорског добровољачког, 4. јуришног и Златиборског корпуса, а у Вишеграду, селима Бијелом Брду, Вардишту, Мокрој Гори и Кремни (на обезбеђењу железничке пруге Ужице—Вишеград), у Бајиној Башти, Ужицу и Пожеги налазила се бугарска 24. пешадијска дивизија са слабијим немачким полицијским деловима. Међутим, већ истог дана су примећени покрети знатних немачких снага. Немачка команда је брзо реаговала на покрете 1. пролетерске дивизије: за спречавање њеног ширења ка Златибору и Голији и за њено опкољавање на вододелници Лима и Увца ангажовала је 14. брдски ловачки пук 7. СС дивизије и 99. брдски ловачки пук 1. брдске дивизије, 2. пук и Падобрански батаљон дивизије »Бранденбург«, делове 363. пешадијског пука, 696. батаљон пољске жандармерије и 297. извиђачки батаљон (укупно 14 немачких батаљона), делове бугарске 24. пешадијске дивизије, четничке снаге и јединице муслиманске милиције. Одлуком Врховне команде Југоистока, командовање овим снагама је поверено Привременом оперативном штабу који је из Новог Пазара пребачен у Пријепоље.

Пошто је прикупио основне податке о непријатељу, Штаб 1. пролетерске дивизије се 21. августа одлучио за продор на гробен Златибора, који је пружао много боље услове за слободнији маневар и стварање

ослонца за даља дејства. У споразуму са Штабом 37. дивизије, решено је да и остале снаге ове дивизије пређу на десну обалу Лима, како би и даље указивале што непосреднију помоћ 1. пролетерској дивизији. Напуштање леве обале Лима од стране јединица 37. дивизије није доводило у питање долазак и прихват 6. пролетерске дивизије, јер је Санцак остао готово непоседнут од непријатеља, који је своје намере већ био испољио груписањем делова око вододелнице Увца и Лима и на Златибору.

Било је предвиђено да се 22. августа бригаде 1. пролетерске дивизије прикупе у рејонима села Радојинье, Брезне и Рутоша, ради преласка преко Увца. Приликом покрета, делови 3. крајишке бригаде су имали оштрији сукоб с непријатељем. Они су код Кокиног Брода изненадили делове 2. пука дивизије »Бранденбург« и приморали их на неуредно повлачење ка Новој Вароши. Вођене су локалне борбе и против делова четничких снага. Следеће ноћи, уочи 23. августа, код Прибоја и Бање, на десну обалу Лима су се пребациле и бригаде 37. дивизије, пре него што је немачки 14. брдски ловачки пук успео да поврати Прибој. Тиме је било завршено форсирање Лима и овладавање вододелницом Лима и Увца од Кокиног брода до села Увца. Јединице 1. пролетерске и 37. дивизије успешно су испуниле задатак и добиле основицу с које су могле кренути да изврше следећи задатак: прелазак преко Увца и избијање на масив Златибора. Осујеђене су намере непријатеља; сачувана је ударна снага и свежина обеју дивизија; оне су биле способне за намењену улогу, а самим тим створена је повољна ситуација за ширење базе на Златибору. Одређени циљ је постигнут за релативно кратко време, с малим губицима. На овом су простору све јединице 1. пролетерске дивизије при-

премиле борце за прелазак преко Увца. Одржане су кратке четне и батаљонске конференције и партијски и скојевски састанци, а у штабовима бригада састанци са штабовима батаљона на којима је анализирана тренутна ситуација код јединица 1. пролетерске дивизије и у Санцаку. Уочене су добре стране и недостаци у последњим борбама.

Тада су штабови 1. пролетерске и 37. дивизије предложили Врховном штабу да се обе дивизије упуте преко реке Увца, и даље преко Златибора, на рушење железничке пруге између Ужица и Вишеграда. Врховни штаб се сложио с овим предлогом, пошто стварање базе на Златибору није било могуће само заузимањем и одбраном одређене територије, већ широким офанзивним дејствима и маневрима на осетљиве објекте непријатеља, тучењем по деловима и развлачењем његових снага, наслањајући се на подесне земљишне објекте. Заједничком одлуком оба штаба, решено је да 1. пролетерска дивизија и две бригаде 37. дивизије са Увца крену на север, ка прузи Ужице—Вишеград, док би две бригаде 37. дивизије затварале правце од Пријепоља и Нове Вароши, штитећи позадину главних снага. Планирано је да јединице 1. дивизије нападају посаде непријатеља на железничкој прузи између железничке станице Врутака и Шаргана, а бригаде 37. дивизије од Мокре Горе до Добруна. За 1. пролетерску дивизију предвиђен је основни правац дејства преко Борове главе, Краљеве Воде (сада: Партизанске Воде), Кремне, с тим да у повољним околностима ликвидира непријатељске гарнизоне на Палисаду и у Чајетини, а за 37. дивизију правац Прибој—Бијело Брдо—Вардиште. Снаге одређене за заштиту десног бока и позадине биле су довољне да главнини створе време да се отисне дубоко у непријатељев распоред, изврши планиране

задатке и, ако устреба, одвоји део снага за своје обезбеђење и појачање одбране. Активношћу две бригаде 37. дивизије према Вардишту, Мокрој Гори и Шаргану, са основним задатком на прузи Ужице—Вишеград, једновремено се обезбеђивао леви бок целокупног борбеног поретка и омогућавала одбрана позадине од напада непријатеља из Прибоја.

Штаб 1. пролетерске дивизије 22. августа у 18 часова издао је наређење за овладавање грebenом Златибора и за дејства на прузи Ужице—Вишеград. Почетак наступања је одређен за 23. август ујутру. Првог дана је требало достићи линију Муртеница—село Доброселица, а избијање на пругу и њено рушење предвиђено је за ноћ уочи 26. августа.

После кратке припреме, јединице 1. пролетерске дивизије су прешле Увац на фронту широком око 15 километара, а затим предузеле потискивање четничког Златиборског и 4. јуришног корпуса на десној обали Увца и на линији село Љубиш—Борова глава—село Стубо поселе грeben Златибора.

Десну обалу Увца и јужне падине Златибора од села Љубиша до врха Торника бранило је око 3.500 четника. На подесним положајима, по дубини, били су ископани стрељачки заклони и заклони за митрајеска оруђа. На ове снаге нападао је близу 4.000 бораца 1. пролетерске дивизије.

Трећа крајишка (пролетерска) бригада, којом су руководили потпуковник Владо Бајић и политички комесар мајор Крсто Бајић, на крајњем десном крилу своје дивизије, уз ефикасну помоћ артиљеријске ватре, 23. августа у 4 часа почела је прелазак преко Увца: главнина код засеока Запоља и помоћне снаге на правцу села Радојиња—Сеништа, док су њени слабији делови ангажовани на обезбеђењу према Кокином Броду

и Новој Вароши. Делови четничког Златиборског и 4. јуришног корпуса на десној обали Увца само су кратко време пружали отпор, па су почели да одступају. Нешто јачи отпор пружили су у рејону села Негбине и на гребену Муртенице, али је он брзо сломљен. Бригада је до 11 часова избила на линију Муртеница—Медвеђе брдо, затворивши правац према Кокином Броду и селу "Белој Реци ради заштите десног крила и бока своје дивизије од евентуалног противнапада 2. пука немачке дивизије »Бранденбург« и четника.

Приликом ових борби погинуо је политички комесар 3. крајишке бригаде мајор Крсто Бајић, народни херој. Чланови штаба бригаде кретали су се са батаљонима у првој борбеној линији да би указивали што непосреднију помоћ. Бајић је био у 3. батаљону. Командант овог батаљона Миле Булајић, који је био необично храбар, ишао је у стрељачком строју свога батаљона. Понет јуришем батаљона, комесар бригаде с пиштољем у руци налазио се с њим. Наишли су на једног четника, опкољеног у рову који се није хтео предати. Користећи неопрезност комесара Бајића, четник је опалио из пушке у њега и погодио га у стомак. У свом последњем живом додиру са земљом, Бајић је зарио прсте у дебели слој мртвог лишћа, а затим се умирио сав згрчен.

Увече је комесар Бајић сахрањен у селу Шуљагићима, крај шуме, у миришљавој трави крај речице, при светлости луча и свећа. И мада су крајишки пролетери наставили да прогоне разбијене четнике, једна чета је дошла да га испрати плотунима. Око раке су били чланови штабова 1. пролетерске дивизије, других бригада, батаљонских штабова и околних јединица. Изнад њих небо је изгледало од врућине — пусто. Испратили су га са сузама у очима, које су светауцале крај пла-

менова евећа и луча. Прво грумење земље у августовској ноћи претварали су оближњу шуму у најтужнији приказ. Многорука стабла тужила су за својим поломљеним изданцима. Понегде је какав усамљен лист пловио ка земљи, својој последњој неминовности. Високо на небу трепериле су звезде, пиркао је лак, слободан ветар, какав дува само на Златибору.

Погреб је трајао нешто дуже него обично, јер су се саборци споро разилазили. Крајишки пролетери тешко су се растајали од свог омиљеног политичког комесара, кога су високо ценили и волели, мада је требало пожурити за јединицама.

Баш тих дана Крсто Бајић је био прилично узбуђен. Често је говорио о важности преласка јединице у Србију и дечачки се радовао томе што је сваким даном ближе вођеном Београду.

За све време рата маштао је о сусрету с правом слободом, о повратку својим студентским данима, од којих су га већ делиле скоро четири године.

Пао је када је највише волео да живи.

У току гоњења четника преко Златибора, њихови су минобацачи тукли батаљоне 3. крајишке бригаде, а ту и тамо су покушавали да врше и противнападе. Од експлозије мине тешко је рањена болничарка Милева Боснић. Није могла да се макне с места. Борци су продужили јуриш, а Милева се превијала од болова. У том тренутку наишао је Миле Латиновић, заменик командира чете, кога је као друга много волела. Без двоумљења, Миле је поцепао своју кошуљу и завио ране болничарки, затим је на леђима однео до батаљонског превијалишта. Такав је био Миле, у борби храбар борац и добар руководицац, али у свим приликама изнад свега човек и друг.

У свануће, 13. пролетерска бригада »Раде Кончар«,

под командом мајора Милана Жежеља и политичког комесара мајора Ивана Денца, прешла је Увац северозападно од Радојиће и напала четничку Златиборску и Рачанску бригаду. Напад се, упркос великим теренским тешкоћама, због стрмих падина златиборског грена, испресецаног попречним косама и јаругама, често обраслим густим и тешко пролазним шумама, добро развијао. Потискујући четнике ка Муртеници и Шишачкој коси, кончаревци су заузели села Сеништа и Драглицу, а затим, уз садејство деснокрилних јединица 1. пролетерске бригаде, напали четничку Рудничку бригаду на Боровој глави и, после краће борбе, одбацили је ка Чиготи. Затим су напали четничке делове који су бранили Шишачку косу. Већ око 10 часова сломљен је отпор и на Чиготи. Обесхрабрани и деморалисани четници одбачени су на север, преко реке Катушнице, ка селима Рудинама и Алином Потоку.

Прелаз преко Увца и избијање 13. пролетерске бригаде »Раде Кончар« на Златибор био је први непосредан додир једне бригаде Народноослободилачке војске из Хрватске с народом Србије који ју је већ на њеном првом кораку срдечно и са традиционалном гостољубивошћу прихватио.

Прва пролетерска бригада, под руководством мајора Јагоша Жарића и политичког комесара мајора Мирка Јовановића, наишла је на најјачи отпор четника. Њени батаљони су прешли Увац западно и источно од Кожаља (тригонометар 1049), уз подршку артиљеријске ватре, и одбацили делове Златиборског корпуса са десне обале Увца и из села Доброселице, подно шумовитог Торника, да би затим наставили напредовање дуж коса преко којих су водили путевци и коњске стазе. На гробу Борова глава—Торник—Маријин вис наишли су на утврђене и поседнуте положаје две бригаде

Златиборског корпуса. Ови иначе природно веома јаки положаји еу били утврђени заклонима и рововима. Најбоље је за одбрану организован вис Карановац и рејон села Борове Главе. На њима је неиријатељ груписао и главне снаге. После оштре борбе у снажном налету, одбрана је била сломљена. Захваћени паником, четници су почели бежати. Бригада је до подне овлада линијом Доброселица—Торник. Одавде су два батаљона наставила гоњење четника и извиђање рејона Чајетина—Палисад. Потискујући разбијеног непријатеља преко раскошне златиборске висоравни, њихови делови су истог дана избили у рејон Краљеве Воде (сада Партизанске Воде), а затим ступили у борбу против посаде бугарског упоришта на Палисаду.

Око 17 часова био је сломљен четнички отпор на свим положајима испред 1. пролетерске дивизије. Главнина Златиборског корпуса и делови 4. јуришног корпуса повукли су се на север све до села Криве Реке и села Рожанства, где су ее ослонили на батаљон Српске државне страже. Тако је 1. пролетерска дивизија дубоким продорима на правцима свога наступања и широким фронтом (око 20 километара) избила на погодне земљишне ослонце на Златибору, на линији Муртеница—Чигота—Краљева Вода—Кобиља глава, стварајући широм отворена врата за дејства ка долини Ћетиње и Моравице и солидан ослонац за прихват 6. пролетерске дивизије, која се већ налазила на маршу из Црне Горе за Србију. Њене јединице еу за кратко време, с малим губицима, разбиле четничке снаге одређене да на Увцу и на јужним падинама Златибора, задрже ширење 1. пролетерске дивизије на север и омогуће њено разбијање између Лима и Златибора од стране удружених немачко-бугарских и четничко-недићевских снага.

Однос снага у овим борбама на Увцу и Златибору

Углавном је био иети. Али су јединице 1. пролетерске Дивизије биле у осетној предности у погледу квалитета људства, што је било од великог значаја приликом извршења постављеног задатка.

После преласка 1. пролетерске дивизије преко Увца над тло Србије, још више је порасло одушевљење њених б-ораца и старешина за вођење одлучних операција у Ообији. Сви борци и старешине су истицали чврсту в^љу и велику одлучност да што боље туку непријатеља и да га гоне до уништења.

Овако брзом успеху јединица 1. пролетерске дивизије свакако је допринела и активност 37. дивизије. • Успешном одбраном, њене бригаде су спречиле 2. пук дивизије »Бранденбург«, 363. пешадијски пук и делове 1. брдске дивизије да преко Кокиног Брода и од Нове Вароши угрозе десни бок и позадину борбеног поретка 1. пролетерске дивизије и задржале продирање ојачаног 14. брдског ловачког пука 7. СС дивизије с правца Прибоја.

Депешом од 23. августа Штаб 1. пролетерске дивизије известио је Врховни штаб о избијању на гробен Златибора и предложио му да 1. пролетерска и 37. дивизија, по завршеној операцији на железничкој прузи Ужице—Вишеград, дејствују у долини Моравице и Западне Мораве, ослањајући се на Златибор и Голију. Врховни командант је, депешом од 24. августа, овај план одобрио, истакавши да 1. пролетерска дивизија крене даље на север када се Оперативна група дивизија, из јужне Србије, приближи Руднику и Суворору.

Борба на Палисаду

Пред 1. пролетереком дивизијом сада су се налазили бугарска 24. пешадијска дивизија и армијски 1. коњички пук, који су били распоређени у Ужицу и Пожеги и на положајима код Кремне, око Чајетине, на Палисаду и на Смиљанића брду код Љубиша. Биле су ту још и немачке полицијске јединице, Јуришни батаљон 2. оклопне армије, шест тенкова, једна против-авионска батерија, 2. пук Српског добровољачког корпуса (у Ужицу) и делови разбијених четничких корпуса, а у селу Рожанству источно од Палисада, батаљон Српске државне страже. Знатне непријатељске снаге у позадини и на боковима 1. пролетерске дивизије везивала је 37. дивизија и 3. крајишка бригада 1. пролетерске дивизије. Били су ту 99. брдски ловачки пук, 54. извиђачки батаљон, 2. дивизион 79. артиљеријског пука и део 44. противтенковског дивизиона 1. брдске дивизије, 14. брдски ловачки пук, 7. СС пионирски батаљон и 3. брдска батерија 7. СС дивизиона 7. СС дивизије, 2. пук и Падобрански батаљон дивизије »Бранденбург«, главнина 363. пешадијског пука, неколико немачких специјалних батаљона и полицијских јединица и пет четничких корпуса. Дубоко испред распореда 1. пролетерске дивизије налазили су се: у селима Шљивовици и Бранешцима Златиборски корпус, у Сеојну 4. јуришни корпус, у селима Жежевици и Добрињу (северно од Пожеге) — Шумадијска група бригада, у селима Горњем Добрињу и Јанчићима — Равногорска група бригада у селима Прањанима и Радаљеву (западно од Горњег Милановца) — равногорска бригада, у селима Брајковићу и Каленићу — Мањенска група бригада. Све ове јединице су имале задатак да спрече продор

снага Народноослободилачке војске преко Ћзтиње на север, још дубље у Србију.

Бугарске окупаторске јединице имале су више могућности за своја дејства: да крену у сусрет 1. пролетерској и 37. дивизији, да у рејону Палисада сачекају њихов напад или да се повуку на простор Ужица и дуж железничке пруге Ужице—Вишеград. У таквој ситуацији бугарска команда је одлучила да своје снаге повуче са обезбеђења железничке пруге између Вишеграда и Кремне, препуштајући тај задатак четничком Дринском корпусу, и да се јаче ангажује код Палисада: да активним дејством према Чиготи задржи 1. пролетерску дивизију на Златибору до извлачења своје 24. пешадијске дивизије са железничке пруге Ужице—Вишеград и с простора Ужица и Пожеге, што је било у плану бугарске Врховне команде у вези с променама у Бугарској, због наступања Црвене армије.

Размотривши ситуацију после избијања на гребен Златибора, Штаб 1. пролетерске дивизије је 23. августа увече изменио своју ранију одлуку. Тада је решио да продором ка прузи Ужице—Вишеград и обухватом са истока и запада окружи непријатељску концентрацију на простору Палисада и Чајетине и да је ликвидира у току ноћи уочи 25. августа. Планирано је: да 1. пролетерска бригада, делом снага јужно од Палисада, припреми и изврши напад на непријатеља на простору Палисад—Чајетина с југа, да 3. крајишка (пролетерска) бригада крене преко Чиготе и спусти се у села Рудине и Раковицу са задатком да, обезбеђујући се од дејства непријатеља с пута Ужице—село Љубиш, припреми напад на Чајетину са истока; да 13. пролетерска бригада, обезбеђујући се с правца Мокре Горе, изолије непријатеља северно од Чајетине и напада на Чајетину и Палисад са западне стране. У исто време је

и командант бугарске 24. пешадијске дивизије, ценећи да би могло доћи до катастрофе ако се наставе порази њихових сателита-четника и продужи напредовање 1. пролетерске дивизије Народноослободилачке војске, одлучио да 24. августа ујутро предузме с Палисада противнапад на Чиготу с два пешадијска батаљона ојачана деловима 24. митраљеског батаљона, двома батеријама брдских топова и једном хаубичком батеријом, црк би на Палисаду остали само делови 24. митраљеског батаљона и 7. хаубичке батерије. Једна колона би наносила удар ка врху Чиготе, а друга друмом ка Боровој глави.

Пред стројем 1. пролетерске дивизије појавио се нови још непознати противник — бугарски војници против којих се пролетери још нису борили. Оно што су успут сазнали од других бораца и народа било је само то да су врло лукави и упорни у борби.

— Ма исти су као и сви други фашисти против којих смо се до сада тукли — приметио је Рудолф Комбол, пушкомитраљезац из бригаде »кончареваца«.

— Треба им само показати зубе.

— Дакако да су исти — сложио се његов друг Драган Билбија.

— Треба да запамте када су се с нама срели.

Чим је открио покрет бугарских снага и њихову тактичку замисао, Штаб 1. пролетерске дивизије решио је да изведе једну оперативно-тактичку замку у коју би улетели Бугари. С тим циљем је одлучио да упорно брани масив Чиготе и да непријатељске делове, у тренутку када они буду ангажовани у нападу, изолирати од Палисада и уништити. У штабу дивизије је набрину скројен једноставан план, који је предвидео да 1. пролетерска бригада, еластичном задржавајућом одбраном, увуче непријатеља што дубље у борбени по-

редак дивизије, е тим да одлучно брани и задржи Смиљанеки закос, а да 3. крајишка бригада, правцем преко Рудина и Чајетине, и 13. пролетерска бригада, правцем преко Беле Воде, Чајетине и Палисада, обухвате ову непријатељску групацију и пресеку јој одступницу према Ужицу.

У току преподнева, док су бугарске снаге потискивале делове 1. пролетерске бригаде ка Кривој брези и нападале Кобиљу главу код села Рибнице, остале снаге ове бригаде су у позадини поселе положај за одбрану линије Смиљански закос—Тусто брдо. За то време обухватне колоне (3. и 13. пролетерска бригада) брзо су се кретале на свој задатак. И док је беснела жестока борба за Смиљански закос и Криву брезу, где су делови 1. пролетерске бригаде прешли у упорну одбрану, колоне 3. и 13. пролетерске бригаде су избиле на бокове бугарских група. Противник се поколебао. Да би избегле опкољавање, бугарске јединице су нагло почеле одступати. С фронта, енергичним покретом и ватром, почеле су их гонити снаге 1. пролетерске бригаде. Гоњење је било више стихијско него организовано, како услед непредвиђеног брзог бекства непријатеља, тако и услед опште жеље да се он прогони и уништава. Повлачење бугарских јединица на крају се претворило у панично бежање ка упоришту на Палисаду. Предњи делови 1. пролетерске бригаде су се измешали са бугарским војницима у рејону Краљеве Воде. Натоварени тешком опремом, а бежећи пре тога неколико километара испред 1. пролетерске бригаде, Бугари су били толико изнурени да су од умора падали на земљу и предавали се. У том метежу је 4. краљевачки батаљон 1. бригаде заробио неколико десетина бугарских војника и официра. Око 16 часова делови 1. пролетерске бригаде су избили у само упориште на Палисаду и у

првом налету заузели неколико бункера и ровова, као и неколико кућа у јужном делу насеља. Међутим, при врху Палисада задржани су жичаним препрекама и сасрећеном митраљеском и минобацачком ватром посаде упоришта, која је створила прави челични застор.

За то време, обухватним дејством, нападне колоне 3. крајишке и 13. пролетерске бригаде су угрозиле бокове и позадину непријатељских јединица. Снаге 3. крајишке бригаде, наступајући на север у две колоне, избиле су код Чајетине и тако угрозиле одступницу непријатеља од Палисада ка Чајетини, а део енага упутиле у напад на Палисад. Истовремено су снаге десне колоне 3. крајишке бригаде, која је обезбеђивала десни бок борбеног поретка дивизије, према друму Ужице—Љубиш, изненада нападе батаљон Српске државне страже у селу Рожанству и после петочасовне борбе потпуно га разбиле, одбацивши га у правцу села Збошнице и Љубања. Дотле је лева колона 1. пролетерске дивизије, 13. пролетерска бригада, упутила три батаљона ка Палисаду и Чајетини, а два батаљона задржала код Белих Вода као резерву и обезбеђење од напада непријатеља с правца села Мокре Горе и Семгњева. У то време главнина непријатеља који је одступао испред 1. пролетерске бригаде већ је била ^тиша на Палисад. Делове који су покушали, појединачно и у групама, да се спасу бекством према Ужицу ^очекале су јединице 3. крајишке и 13. пролетерске бригаде. Оне су избациле из строја око 170 бугарских војника и заплениле две хаубице. Главнина бугарских снага на Палисаду била је окружена. Непосредно окружење образавала су по три батаљона 1. и 13. пролетерске бригаде и два батаљона 3. крајишке бригаде.

Као упориште за обезбеђење комуникација у долини Ћетиње и Западне Мораве, Палисад је одраније

био плански и солидно утврђен. Био је изграђен систем ровова и саобраћајница пуног профила, већином покривених, са дрвеним и каменоземљаним бункерима, док су све зграде биле подешене за што дужи отпор и кружну одбрану. Чвор одбране, на највишој тачки Палисада, опасивала је бодљикава жица ширине неколико метара, а местимично су била постављена и противпешадијска минска поља. Најјаче су били утврђени група кућа на врху Палисада и рејон коте 1013. Упориште је бранило око 1.200 војника, са 16 топова, 18 минобацача, 30 митраљеза и доста другог аутоматског оружја. Оно је пружало повољне услове за одбрану, али само у случају да дође до брзе интервенције бугарских и немачких шага, споља, чему се посада овог упоришта и надала.

Самоиницијативни напад на Палисад делова 3. крајчпке и 1. пролетерске бригаде пред вече 24. августа днео је само парцијалне резултате: савладане су жичане препреке у рејону коте 1013 и заузет је део ровова на југоисточној страни упоришта. Непријатељ је, на брзу руку припремљеним противнападима, покушавао да избаци групу бомбаша из заузетих ровова, али у томе није успео. На предлог штабова бригада, организован напад на Палисад је почео 24. августа око 21 час. У нападу је ангажовано осам батаљона из све три бригаде 1. пролетерске дивизије. Уз помоћ бомбашких одељењ и артиљеријских оруђа за непосредно гађање, јединице су савладале жичане препреке и пробиле спољну линију одбране, потиснувши бугарске војнике у уски простор око групе кућа на врху Палисада. Иако је трпео велике губитке, непријатељ је, добро укопан, организовао снажну ватру и зауставио напад. У зору 25. августа напад је обустављен, а делови 1. пролетерске дивизије су извучени на одмор и на ширу блокаду упоришта, с циљем да се припреме за напад у току следеће

ноћи. Покушај браниоца да у току дана искористи повлачење дела енага 1. пролетерске дивизије на одмор и поврати неке изгубљене отпорне тачке био је разбијен уз знатне губитке. У исто време бугарска команда је покушала да нападом споља ослободи окружени Палисад. Инвервенцију су почели: из Ужица ка Чајетини батаљон бугарске пешадије и једна хаубичка батерија, преко села Рожанства батаљон бугарске пешадије и од села Трнаве (10 километара југоисточно од Палисада) чета Српске државне страже, коју су помагали набрзину прикупљени четници. Из рејона села Љубиша ка вису Чиготи, у десни бок и у позадину 1. пролетерске дивизије кренуо је 2. пук немачке дивизије »Бранденбург«; ради његовог ојачања, у Љубиш је из села Добраче приведен 1. батаљон 99. брдског ловачког пука 1. брдске дивизије. Батаљон из Ужица се челом пробио до села Јевремовића (око 3 километра од Чајетине), одакле је, брзим и одлучним противнападом делова 3. крајишке бригаде, враћен до села Кнежевића, где се почео утврђивати. Из овог рејона руководство бугарских јединица је тражило да ступи у везу с официрима 3. крајишке бригаде ради преговора. Неки официри 2. батаљона 3. бригаде прихватили су предлог и састали се с једним бугарским капетаном, али осетивши да је реч о лукавству, прекинули су преговоре. Они су дошли до закључка да Бугари преговорима хоће да добију у времену док им не стигне појачање од Ужица. У међувремену се из Ужица, преко села Мачката, приближавао и Јуришни батаљон Команде 2. оклопне армије с намером да преко Церова (кота 896) угрози десни бок снага 3. крајишке бригаде, оријентисаних према Кнежевићима, и да одатле са бугарским батаљоном продре на Палисад. Овај продор су зауставили делови 3. крајишке бригаде, па се немачки батаљон задржао у Мач-

кату. Тако су се на правцу Ужице—Чајетина образовале две борбене групе, у рејону Кнежевића један батаљон бугарских војника, ојачан хаубичком батеријом, и код Мачката Јуришни батаљон немачке 2. оклопне армије, с неколико оклопних аутомобила. Непријатељске снаге из рејона Кнежевића и Мачката још су једанпут покушале да се пробију ка Палисаду, али су противнападом одбачене на полазни положај. Бугарски батаљон који је нападао из рејона Рожанства према Рудинама успео је да заузме Јанково брдо, али је противнападом разбијен и натеран у бекство, док је напад недићевско-четничких делова од Трнавe према Алином Потоку без тешкоћа разбијен.

У међувремену, обавештен да се тога дана касно увече у селу Љубишу прикупљају 2. пук дивизије »Бранденбург« и 99. брдски ловачки пук 1. брдске дивизије, који су били на маршу из Црне Горе, преко Пријепоља, за Србију, Штаб 1. пролетерске дивизије је упозорио бригаде да се обезбеде с правца села Гостиља и Чиготе.

Због продора 1. пролетерске дивизије на гробен Златибора и због њеног напада на Палисад, четничка Врховна команда је претпостављала да ће ова дивизија наставити продирање преко реке Ћетиње и комуникације Пожега—Ужице, и да би тако могла угрозити њено седиште у селу Прањанима и на Равној гори. Стога је 25. августа пред вече наредила Западноморавској групи оперативних снага да Шумадијску и Равногорску групу бригада задрже на простору села Жежевице, Добриње, Јанчића, Прањана, Радаљева, а Маљенску групу бригада прикупи у рејон села Врањана и Губиног Дола са задатком да извиђа према линији Ужице—Пожега. Златиборском корпусу је наређено да се задржи око села Шљивовице, а 4. јуришном корпусу — да се задржи код села Севојна.

Увече 25. августа уследио је други напад делова 1. пролетерске дивизије на Палисад. Оштра борба је трајала неколико сати. Непријатељ је поново сабијен у неколико јако утврђених кућа у центру упоришта, одакле је пружао одаучан отпор. Бугарски војници су пред борцима 1. пролетерске дивизије куршумима били створили прави челични застор. Те ноћи је једно одељење Артиљеријске батерије 1. пролетерске дивизије довучено у сам стрељачки строј и са даљине од 30 до 80 метара тукло бугарске ровове и утврђења. Ипак, замореност јединица 1. пролетерске дивизије и недостатак средстава за рушење добро утврђених ватрених објеката спречили су потпуно ликвидирање непријатеља. Штаб 1. пролетерске дивизије је 26. августа ујутро извукао главнину својих снага с Палисада. Тада је 1. пролетерска бригада главнином повучена у рејон Краљеве Воде и јужније од њега, а делом снага на гребен Чиготе; 3. крајишка бригада прикупљена на простору Рожанство—Алин Поток и у Рудинама, а затим пребачена преко друма Ужице—Љубиш и постављена у рејон села Сирогојна и Високе; 13. пролетерска бригада прикупљена у рејону села Рибнице, где су пристигла и њена два батаљона после успешног рушења железничке пруге код Шаргана и Кремне. Тога дана су се непријатељске снаге из рејона Мачката и Кнежевића пробиле до Чајетине и успоставиле везу с посадом на Палисаду.

После трећег неуспелог напада слабијих делова 1. пролетерске бригаде на Палисад, у ноћи између 26. и 27. августа, наређено је овој бригади да се постави на Чиготу и у Муртеницу са задатком да осигурава и извиђа правце према селима Рожанству, Белој Реци, Јасенову и месту Кокином Броду. Њени делови су се 27. августа сукобили са деловима 2. пука немачке дивизије »Бранденбург« на Јељу (кота 1410), једном од највиших

врхова на гребену Чиготе. Одмах затим у борбу су убачена три батаљона 1. пролетерске бригаде. Они су успели да изађу на гребен Чиготе и да јединице немачког пука одбаце ка Јасенову и Кокином Броду, да би затим продужили наступање преко брда Борове главе у Муртеницу. Овога дана је бугарска посада напустила Палисад, пошто га је попалила, и повукла се у Ужице. Исто вече су јединице 13. пролетерске бригаде 1. пролетерске дивизије избиле на Палисад и Чајетину.

Тако је окончана борба за Палисад. Нису познати укупни непријатељски губици у борбама на падинама Чиготе, за Палисад и за Чајетину. Цени се да су непријатељу нанети губици око 800 мртвих. Заробљена су 152 официра и војника и заплењене су велике количине хране, муниције и осталог ратног материјала. Губици 1. пролетерске дивизије су били: 48 мртвих и 95 рањених војника и официра.

После борбе на најлепшем месту Златибора ископана је дуга рака, у коју су сахрањени пролетери из целе 1. пролетерске дивизије погинули у овом окршају. Ту су остали да леже Србин до Хрвата, Црногорац до Муслимана, борац до старешине.

О борби на Палисаду и њеној жестини у ратној спомен књизи писао је пролетер Јурај Кезеле:

»Већ друга ноћ протиче у тешком окршају. Управо идемо на још један јуриш. Кажемо — одлучујући јуриш. Вјерујемо да ћемо овај пут успети. Други пролетерски батаљон већ је прокрчио пут до бодљикаве жице са западне стране, расјеца је и упада међу утврђене зграде из којих фијучу митраљески рафали. Али, ми ипак јуришамо вичући из све снаге: предајте се, предајте се, узалуд лијете крв за Швабе!

Шаљемо им заробљенике да их наговоре на предају. Међутим, ништа. Наши цонбулисти пробијају

утврђене зграде. Борба добија све више у жестини. Преко тешког терена стиже и 4. пролетерски батаљон. Командант Никица Дамјановић, са двојицом бомбаша, храбро ускаче у кућу пуну бугарских војника и пали је . . . Сада и Бугари виде како се бију 'кончаревци', примећује ЈТука Паскаш, командир 3. чете 2. пролетерског батаљона, и у трену пада као проштац. Низ шаку лијеве руке шикнуо је млаз вруће крви. Одмах потом, положајем прође и вијест да је погинула и неустрашива партизанка Јелка Хотко и најмлађи политички комесар чете Звонко Станишић. То је већ четрнаести 'кончаревац' чија се животна стаза завршила ту у палисадском паклу, усред Златибора . . . Слика Палисада била је стравична. Стотине бугарских војника лежало је изукрштано по улицима, двориштима. Куће, згаришта, зидови избушени од рафала и 'џонбулских' мина. Свуда расуто оружје, митраљеи, полупани топови.⁴⁷

Ратници-хроничари, у својим записима сведоче и о томе каквом су се подмуклошћу служили царски бугарски окупаторски војници. Радован Пантелић, из 1. пролетерске бригаде, забележио је и ово:

»Док је непријатељ из припремљених ровова и зиданих зграда још пружао жилав отпор, командир 1. чете Краљевачког батаљона Урош Стошић, родом Врањанац, искористио је кратко затишје и на македонском језику позвао Бугаре да ее предају. Завладао је тајац, после кога се кроз прозор једне куће појавила бела марама — знак за предају. Наша три војника, с командиром на челу, изашла су из заклона и пошла ка згради на којој је била истакнута бела застава. Одједном, рафалска унакрсна ватра из неколико митраљеа и прасак бомби упућених иза беле мараме смртно погодише и командира и његове пратиоце«.

За време борбе на Палисаду и после њеног завр-

шетка један број бугареких војника изразио је жељу да ступи у Народноослободилачку војску Југославије и да се с пушком у руци бори против Хитлера. Тако су, поред Цветка Анева, који је ступио у Краљевачки батаљон 1. пролетерске бригаде, задржани као борци у 13. пролетерској бригади »Раде Кончар«: Борислав Чолаков, трговац из Софије, Илија Пенков, земљорадник из Седина — Поповско; Иван Божинов, радник из Софије, Добри Ђорђијев Џанев, морнар из Варне, — Митја Јојкимов Данев, земљорадник из Острова — Разградско; Илија Димитров Атанасов, радник из Варне; Георг Јајчимов Гроданов, земљорадник из Љиљака — Трговиште; Крсто Стојанов Динов, радник из Новог Села, код Пловдива, и Нетко Вутев Ђорђијев, радник из Брусена.

У борбама на Палисаду истакле су се све јединице, многи борци и старешине 1. пролетерске дивизије. На челу бораца 1. батаљона 1. пролетерске бригаде, заједно с њима у стрељачком строју, јуришале су и њихове старешине. Стево Вукчевић, партијски руководиоца 2. чете 1. батаљона, соколио је другове и јуришао напред с аутоматом у руци. На прилазу вили Аце Павловића на Палисаду покосио га је бугарски митраљез. У једном од последњих јуриша рањен је у стомак Јездимир Симић, командир чете у 4. батаљону 1. пролетерске бригаде. Касније је умро у партизанској болници у Италији. Његова храброст и издржљивост служиле су за пример целој чети. Пред непријатељским бункерима на Палисаду, у првом јуришу, остао је из 1. чете 1. батаљона 1. пролетерске бригаде и један од седморице браће Вујовића, из села Коморана, код Бара у Црној Гори. Видевши како су прошли бугарски војници, Филип Вујовић, у самртничком ропцу, изустио је последње речи:

— Сад ми је лакше.

Затим ее стари борац срушио поред бора на који се био прислонио.

Другарица Марија Зубер, борац 4. батаљона 13. пролетерске бригаде »Раде Кончар«, није хтела да буде болничарка, већ је примила вод који је успешно водила кроз борбе; сама је заробила пет бугарских војника, који су се немилосрдно тукли. Велики хероизам показао је капетан Никица Дамјановић, командант 2. батаљона 13. пролетерске бригаде, који је још са два друга први упао у ондашњи хотел на врху Палисада, пун бугарских војника, и запалио га након борбе у самој згради. Дамјановић је касније погинуо на Сремском фронту, у борби код Новак-Бапске, а у тренутку када га је хтео изнети, пао је преко њега политички комесар истог батаљона Алојз Брежњак, из Самобора. У гротлу ратног пакла погинули су јуначки командир одељења Драгић Вукић, из Андријевице, и митраљезац Петар Крунић, из Врлике код Сиња, храбри борци Фочанске омладинске чете 3. крагујевачког батаљона 1. пролетерске бригаде. Међу погинулим налазио се Јука Паскаш, поручник, командир 3. чете 2. батаљона, и Звонко Станишић, политички комесар 2. чете 2. батаљона, најмлађи политички комесар у 13. пролетерској бригади, из Коља, код Јастребарског, који су као млади руководиоци на челу својих јединица јуришали, настојећи да се задатак изврши. Живот је изгубила и Јелка Хотко, неустрашива болничарска из Савског Марофа, код Загреба, из 13. пролетерске бригаде.

Међу онима који су се истакли била је и млада Црногорка Зора Петрић, референт санитета 1. пролетерске бригаде. Преживели рањеници добро памте како је санитет ове бригаде функционисао у тим вишедневним окршајима против бугарске фашистичке по-

саде на Палисаду. Зорином оку није ништа промакло, еваки је рањеник уредно превијен и на време допремљен до дивизијске хируршке екипе, којом је руководио др Ивица Павлетић.

— Пази ти наше Зоре — говорио је доктор — понаша се као прави лекар, ништа није заборавила под том ураганском ватром: да имобилизује зглобове и шине и удлаге да постави на преломе.

Екипа је радила без предаха. Рањеници су стално пристизали. Сви су имали пуне руке посла. Зора је била најоптерећенија. Пуна полета и одмерености, брижна за рањешг друга. У ређим случајевима, кад би пристигао алкаво превијен рањеник, она је оштро реаговала и љутила се. Али би се убрзо после тога стишала и настојала да благо укори и поучи, пошто би претходно својом руком поправила оно што није у реду.

У једном од последњих смелих и одважних јуриша кроз бугарска утврђења јуначки је погинуо Давид Сурла Дакан, заменик политичког комесара 2. чете 3. батаљона 3. крајишке бригаде. Овај храбри, високи, плавокоси младић био је, заиста, један од највољенијих партијско-политичких руководилаца у батаљону. Дакан се нарочито одликовао начином прилажења и контактом са борцима. За то је налазио времена и на одмору и у борби. Био је смео, чврст и дисциплинован, а према себи строжи него према другима. Захваљујући њему, партијска и скојевска организација биле су у стању да и у најтежим ситуацијама одрже морал бораца на завидној висини.

Истакли су се Миладин Зорић Гараша и Јово Арнаутовић, са својим помоћницима, пушкомитраљесци 1. чете 2. батаљона 3. крајишке бригаде. Они су држали заседу код села Кнежевића на путу Ужице—Чајетина.

Њих двојица су тражили сагласност командира чете да поставе заседу на самом друму и тиме непријатељу нанесу удар тамо где се он најмање нада. Пре него што ће поћи у заседу, Гараша је рекао:

— Пошто сам до сада успешно укрштао оружје са свим окупаторским и квислиншким снагама, хтео бих да то што прије урадим и са Бугарима, да им покажем како бије пролетерско оружје.

Храбри митраљесци са својим помоћницима сишли су на саму комуникацију и на једно узвишење поставили своје »шарце«. Бугарска колона се приближила овој заседи на неколико стотина корака. Заседа је пропустила претходницу. Затим сачекала главнину, која се ускоро зауставила у непосредној близини заседе. Официри су сјახали с коња и двогледом осматрали у правцу положаја чете, не слутећи да их из непосредне близине на нишану држе два храбра митраљесца.

Док су официри осматрали терен ка чети, чело главнине њихове колоне је застало недалеко од пушкомитраљеза. Колона се прикупила на малом простору. Оценивши тренутак за могућност успешног дејства, Гараша и Арнаутовић су отворили изненада ватру по непријатељској гомили, баш онако како је и било замишљено. Непријатељ је падао од митраљеских рафала, колона му се разбежала на све стране. Било је доста мртвих и рањених. Тек зачеље колоне се донекле прибрало и отворило ватру по заседи. Тада је чета подржала дејство заседе и омогућила јој да се извуче испод непријатељске ватре. Иако је непријатељ опрезно наступао, заседа га је очито изненадила. Ни мртве и рањене Бугари нису могли покупити док се заседа није повукла.

Напад на Палисад, првобитно планиран као саставни део опште идеје Штаба 1. пролетерске дивизије о

овладавању ширим простором Златибора у циљу стварања подесних ослонаца за преношење дејства дубље у Србију — у долину Ћетиње, Моравице и Западне Мораве, прерастао је у вишедневне тешке борбе у којима је била ангажована главнина те дивизије. Борбе су завршене делимичним успехом и великим губицима. Примивши извештај Штаба 1. пролетерске дивизије из којег се видела његова упорност да заузме Палисад, упркос првим неуспесима и великим жртвама, врховни командант маршал Тито је, у депеши од 25. августа, критиковао такво ангажовање дивизије. Он је поново истакао да је задатак 1. пролетерске дивизије да осигура што повољније услове за извршење главног задатка — продора на север. Требало је првенствено територију очистити од четника и разарати комуникације, обезбеђујући тиме услове за прихват 6. пролетерске дивизије и за мобилизацију нових бораца. Напади на поједина утврђена места, како је упозоравао маршал Тито, доводе до тешких губитака и прете да се јединице онеспособе за извршење главног задатка. У депеши врховног команданта од 25. августа, стајало је, поред осталог: »Шта ће вам напад на утврђена места? Куда ћете с рањеницима? Ако тако продужите, ви ћете онеспособити јединице за додељени задатак . . . Ви имате пред собом други, много важнији задатак него што је бескорисно нападање јако утврђених места без нарочите важности . . . Ја не дозвољавам да ви на тај начин слабите нашу најбољу јединицу«.⁴⁸

Непријатељ није био ликвидиран, ни после три уза стопна ноћна напада, углавном због тога што је био добро утврђен. Ровови, саобраћајнице и велики број утврђених зграда омогућавали су држање јаким резерви за поуну оних јединица које су се бориле. Добро искоришћено земљиште у смислу организације одбране,

заједно е ватреним системом, обезбеђивало је успех одбране. Даље, јединице 1. пролетерске дивизије нису имале довољно артиљеријске и минобацачке муниције којом би рушиле утврђења, а непријатељ је непрекидном снажном митраљеском ватром онемогућавао бомбаше да, и поред свих настојања, дођу до пуног изражаја.

Напад на јако утврђени Палисад показао се као нецелисходан већ самим тим што је вршен у тренутку када је пала одлука царске Бугарске да своје снаге из овог дела Србије повуче на исток. Напуштање Палисада и Чајетине, које је уследило већ 27. августа, било је саставни део повлачења свих снага бугарског 1. окупационог корпуса из овог дела западне Србије.

У овим борбама против 1. пролетерске дивизије није дошло до организованијег дејства немачких снага које су биле у покрету из Санцака у Србију. То је, свакако, било условљено општом ситуацијом у којој су се оне налазиле, морале су хитати у југоисточну Србију и у исто време водити рачуна о својим гарнизонима у средњем току Лима и у рејонима око тих гарнизона, будући да су према њима успешно дејствовале јединице 37. ударне дивизије Народноослободилачке војске.

Ослобођење Пожеге и Ариља

После повлачења бугарских снага из Ужица и Пожеге и са железничке пруге Ужице—Вишеград, њихове задатке на овом подручју су преузеле немачке и четничко-недићевске снаге, којима је, као ојачање, пристигао 2. пук Српског добровољачког корпуса. То је знатно олакшало дејства 1. пролетерске дивизије, која је сада имала повољније услове да, разбијањем четничке и недићевске војно-политичке организације, ов-

лада територијом у долинама Ћетиње и Моравице и омогући даљи продор у Србију. У том циљу је Штаб 1. пролетерске дивизије 28. августа дао нов распоред бригадама са задатком да успоставе контролу на ширем простору ка долинама Моравице и Ћетиње и железничкој прузи Ужице—Вишеград. Већ сутрадан су јединице широким фронтом избиле на линију села Бјелуше, Мачката и Мокре Горе. Њихов фронт према непријатељским снагама у долини Моравице и Ћетиње био је широк око 70 километара. На овој линији оне су се задржале ради одмора и сређивања. Уз то, оне су по селима организовале политичке скупове на којима су становништву објашњавале циљеве народноослободилачке борбе и одлуке Другог заседања АВНОЈ-а, а говориле су и о значају доласка већих јединица Народноослободилачке војске у Србију ради њеног коначног ослобођења.

Настала ситуација нарочито је збуњивала четнике. Њихово руководство је покушало да спасава оно што се више није могло спасти. Оно је 28. августа, због приближавања јединица 1. пролетерске дивизије Ужицу и Пожеги, које би у што скорије време могле прећи на простор северно од комуникације Пожега—Вишеград, четничку 2. шумадијску бригаду из села Глумча, код Пожеге, упутила на десну обалу Скрапежа, у рејон села Врањана, а Црногорску бригаду, која је до тада, у Прањанима и на Равној гори, обезбеђивала штаб Драже Михаиловића, упутило у рејон села Сече Реке, где су се налазиле остале снаге четничке Маљенске групе бригада.

Четничка команда је за 1. септембар планирала противнапад с линије Ужице—Дрежник—Горобиље—Ариље, с циљем да 1. пролетерску дивизију одбаци са Златибора и овлада простором све до реке Увца. У против-

нападу су ангажовани 4. јуришни корпус, Ариљска бригада, 1. батаљон 2. пука Српског добровољачког корпуса и делова среских одреда Српске државне страже из Ариља и Пожеге. Требало је: да 4. јуришни корпус, као десна колона, пређе у напад с полазног положаја Крчагово—село Дрежник, основним правцем село Збојштица—Чајетина, са зоном ширења десно село Љубање—село Бранешци, а лево Дрежник—Алин Поток; да 1. батаљон 2. пука Српског добровољачког корпуса, као средња колона, напада правцем преко Рупељева и Градине (кота 645) и да Ариљска бригада и срески одреди Српске државне страже из Пожеге и Ариља, као лева нападна колона, нападају правцем преко Небеске, Доње Крушчице и Градине (кота 933) и штите леви бок и позадину средње колоне. Међутим, 31. августа око 20 часова, с линије села Сирогојно—Равни, јединице 3. крајишке бригаде 1. пролетерске дивизије су предузеле наступање према железничкој прузи и друму Пожега—Ужице и одбациле четничке снаге преко Ћетиње. У снажном налету два батаљона 3. бригаде сломила су отпор четничке групације у Рупељеву, а затим продужили ка селу Расни, а друга два батаљона су на Градини изненадили четничку Пожешку бригаду, разбили је и одбацили преко Ћетиње. Сутрадан су јединице 3. бригаде избиле на пругу и друм Пожега—Ужице, спалиле железничку станицу Горјани, протерале непријатеља из Севојна и Узића и одмах приступиле зарушавању ових комуникација. Тиме је планирани четнички противнапад био осујећен. Четничке снаге су се концентрисале у рејону Пожеге, ради њене одбране, и северно од комуникација Пожега—Ужице. Делови 3 крајишке бригаде су наставили наступање ка Пожеги. Енергичним дејством брзо су разбили четничке снаге на прилазима граду. Око 20 часова два батаљона 2.

пука Српског добровољачког корпуса су напустила Пожегу и одступила према Чачку. Одмах затим из Пожеге су побегли и четнички делови. У град су ушле снаге 3. крајишке бригаде 1. пролетерске дивизије.

После ослобођења Пожеге, делови 3. крајишке бригаде су посели положаје северно од града на kotaма 394 и 382 како би онемогућили непријатељу да противнападом поврати Пожегу.

Телефонска централа у пожешкој пошти, с које је неколико тренутака раније разговарао четнички командант, била је исправна. Док су се борци 3. крајишке бригаде мували по згради изненада је зазвонио телефон. Политички комесар 1. батаљона, капетан Виктор Кучан, који се ту затекао, подигао је телефонску слушалицу. Са друге стране жице, из Чачка, јавио се глас четничког команданта корпуса. Глас је био озбиљан, мало промукао, али то Кучана није изненадило.

— Молим! ... — изустео је лењо Виктор у слушалицу.

Глас са друге стране жице је мало оклевао, а затим је упитао:

— Шта би, зашто прекину?

Кучан је на то одговорио:

— А ко је то тамо, ко пита?

— Овде је командант четничког корпуса, а ко сте ви?

— Овде је политички комесар пролетерског батаљона — одговорио је Кучан.

На то је четнички командант почео да псује најпогрднијим речима и да прети:

— Само причекај, сад ћемо ми стићи са целим корпусом у помоћ браћи и показати вам где сте дошли, мајку вам комунистичку.

Одговор је био занимљив и Кучан се насмејао. Увек миран и сталожен изустео је у слушалицу:

— Ви дођите еа целим корпусом, а ми ћемо вас дочекати са батаљоном.

Веза је прекинута и Кучан је спустио слушалицу.

Сутрадан, 2. септембра, 3. крајишка бригада је чистила ближу околину Пожеге од заосталих четничких група. Том приликом њене јединице су убиле пет, раниле седам и заробиле осам четника, а заплениле осам пушака и доста другог материјала.

Трећег септембра су два батаљона 3. крајишке бригаде кренула у северне засеке села Глумча да нападу четничке снаге које су се тамо почеле окупљати после бекства из Пожеге. Четници су у почетку прихватили борбу, али су, енергичним дејством Крајишника, брзо били разбијени. Том приликом заробљено је 26 четника с оружјем и личном опремом. Истог дана један батаљон 3. бригаде на јуриш је ушао у Ариље. На челу батаљона са својим водом налазио се Миладин Зорић Гараша, кршан Крајишник из села Орашког Брда, код Босанског Петровца. У трку је упао у варошицу, не хајући за рафале и пукње који су га обасипали. Када су четници и жандари видели да он и његови другови не залежу и да кроз кишу метака иду право на њихове цеви, окренули су леђа и дали се у бекство.

Два батаљона су се примакла Ужицу и на линији између села Тврдића и Горјана водили оштру борбу и одбили покушај немачких војника и делова четничког 4. јуришног корпуса да продру од Ужица у правцу Пожеге.

Док су се Крајишници борили око Пожеге, 13. пролетерска бригада »Раде Кончар« спустила се са Златибора према Ужицу. Њена три батаљона посела су, 3. септембра, положај од Забучја, преко Беле Земље и Дријетња до Петовог брда, док су два батаљона задржана у другом ешелону код Мачката и Кнежевића. Кон-

чаревци еу били оријентисани према Ужицу с југозапада. Тада се у граду налазила непријатељска посада јачине батаљона немачких војника, затим батаљон Српског добровољачког корпуса и око 200 жандара Недићеве Српске државне страже.

Прва пролетерска бригада налазила се на линији села Шљивовице, Кремне и Мокре Горе, а мањим делом — према селу Дубу и Бајиној Башти, док се 8. црногорска бригада налазила око Мокре Горе и Бијелих Брда, оријентисана према Вишеграду и Прибоју.

Постигавши поменуте успехе, 1. пролетерска дивизија извршила је задатак који јој је поставио друг Тито. Она је избила у долину Ћетиње и Моравице и својим десним крилом заузела Пожегу и посела Пожешку котлину, затварајући долину Западне Мораве на западном излазу из Овчарско-кабларске клисуре. Ослобођењем Пожеге пресечене су друмска и железничка комуникација које везују Чачак с Ужицом. Постављањем 13. пролетерске бригаде западно и јужно и 3. крајишке бригаде источно од Ужица, непријатељски гарнизон у овом граду је био одсечен од осталих својих снага и принуђен на одбрану у самом граду. Настала ситуација створила је повољне услове за даља дејства на север, у правцу Ваљева, али се то није могло одмах предузети, јер се морао сачекати долазак 6. пролетерске (личке) дивизије »Никола Тесла« и њен краћи предах на Златибору.

За све то време 37. ударна дивизија је готово непрестано била ангажована у заштити бокова и позадине 1. пролетерске дивизије. Својим успешним дејствима она је непријатељу који је нападао с линије Прибој—Бијело Брдо и из рејона Нове Вароши и Кокиног брода (делови 1. брдске, 7. СС дивизије, дивизије »Бранденбург« и друге немачке јединице, четници и муслиманска фа-

шистичка милиција) срушила све наде да јединице 1. пролетерске дивизије одбаца са Златибора и из међуречја Увца и Лима.

Продор 6. пролетерске дивизије на Златибор

Двадесет другог августа, после тешких борби на Дурмитору и Пивској планини, 6. пролетерска дивизија (1, 2. и 3. личка пролетерска бригада), под командом пуковника Ђока Јованића и политичког комесара потпуковника Драгослава Мутаповића, прикупила се у рејону Пивског Манастира, у Црној Гори, одакле је, после краћих припрема, првенствено после успешне евакуације рањеника, предузела продор преко Пивске планине ка реци Тари ради пребацивања у Санцак и, даље, ка Златибору. Штаб 6. пролетерске дивизије тражио је од Врховног штаба да му остави слободне руке на путу за Србију, јер се ова дивизија привремено налазила под командом Штаба 12. ударног корпуса. Врховни штаб је одобрио да се 6. пролетерска дивизија самостално упуту у Србију и да што пре уђе у састав свог матичног 1. пролетерског корпуса, који се делом снага тамо већ налазио.

Покрет је почео из рејона Пивског Манастира рано ујутру 24. августа. Дивизија је у рејону села Мратиња прешла реку Пиву и наставила марш тешким тереном Пивске планине, савладавајући отпор слабијих делова немачке 7. СС дивизије »Принц Еуген«. Успут су јој се прикључили један санџачки теренски партизански батаљон, партијски радници с терена и избеглице из Санџака. Пут уз стрме падине Пивске планине био је тежак, нарочито за товарне коње, који су посртали и падали под товарима, задржавајући и прекидајући покрет колоне. Сутрадан, 25. августа, дошло је до теш-

ких борби против јединица немачке 7. СС. дивизије на висовима Пивске планине и код села Недајна, Барног Дола, Горњег и Доњег Поља и Грабач—Врха. Немачке снаге су настојале да на сваки начин осујете прелаз 6. пролетерске дивизије у Санџак. Ситуација је била врло тешка. Делови 6. дивизије, а нарочито 3. личка бригада, били су принуђени да јуришем освајају непријатељске положаје и крче себи пут према реци Тари. Док је главнина 6. пролетерске дивизије, под врло неповољним условима, прелазила реку, ојачане снаге немачке 7. СС дивизије извршиле су снажан напад на њену заштитницу. И овај напад је био заустављен. Све јединице 6. пролетерске дивизије, газећи реку код засеока Ђемске Луке, јер није било моста, прешле су на десну обалу Таре. Због велике дубине, на појединим местима се пребацивало по групама. Борци су газили дубоку и брзу воду и излазили на другу обалу потпуно мокри. Хватали су се за руке и придржавали један другог. Најтеже је, ипак, било с рањеницима и болесним борцима и са санџачким избеглицама, нарочито са децом, које је ова дивизија водила у Санџак. Приликом сукоба с непријатељем, због јаке артиљеријске ватре, жене и деца су се разбежали и посакривали, па их је било тешко прикупити и укључити у колону. А није се смело кренути без њих, јер их је требало обезбедити.

После преласка, ситуација се код 6. пролетерске дивизије умногоме изменила. Немачке снаге које су је до тада пратиле и нападале — биле су изманеврисане; оставши у Црној Гори, оне су се ангажовале у борбама против јединица 2. ударног корпуса Народноослободилачке војске. Па ипак, на путу за Србију требало је и даље рачунати на борбе. Али будући да су се на Златибору налазиле 1. пролетерска и 37. дивизија, које

су морале да прихвате 6. пролетерску дивизију, и да је непријатељ главне снаге из Санцака упутио против њих, ситуација је била знатно повољнија.

Од 26. до 29. августа, убрзаним наступним маршем, 6. пролетерска дивизија је надирала ка Лиму општинским путем преко села Сухог Поља, Бољанића и Бање (код Прибоја), не наилазећи на озбиљнији отпор непријатеља. Немачка команда је интервенисала тек пошто је дивизија избила на простор западно од Пљеваља. Да би онемогућила њено пребацивање преко Лима и повезивање са 1. пролетерском и 37. ударном дивизијом на Златибору, немачка команда је део својих јединица из рејона села Вардишта и Добруна упутила према Прибоју и Лиму. На тај начин су 28. и 29. августа два батаљона и Летећа чета 14. брдског ловачког пука немачке 7. СС дивизије »Принц Еуген« ангажовани на Лиму у ширем рејону Прибоја. Међутим, те мере су закасниле. Непријатељ је »ударио у празно«. Шеста пролетерска дивизија је 28. августа већ била прешла комуникацију Пљевља—Рудо и несметано наставила марш ка планинском масиву Побијеника, а сутрадан се, код села Калафатовића, пребацила на десну обалу Лима, прешла друм Пријеполје—Прибој и стигла у Бању, код Прибоја, пре него што је непријатељ успео да затвори овај правац. Исто тако је и Штаб немачке 7. СС дивизије закаснио с пребацивањем делова свога 13. брдског ловачког пука из села Шћепан-Поља ка Пљевљима, да нападну 6. пролетерску дивизију у рејону села Голеша и на Побијенику. Тај је напад планиран тек за 30. август, када јединица 6. пролетерске дивизије није било на том простору, јер су се оне тада већ пребацивале преко реке Увца на Златибор.

Прелаз преко Лима и Увца унапред су осигуравали делови 37. ударне дивизије.

Тридесетог августа, на измаку дана, избијањем у рејон села Доброселице на Златибору, 6. пролетерска дивизија је поново дошла у састав 1. пролетерског корпуса.

С Личанима је дошао и један комбиновани батаљон привремено формиран од заосталих бораца 1. пролетерске дивизије и јединица око Врховног штаба. Њихов повратак у своју дивизију био је врло значајан. Стотинак старих бораца и руководиоца били су драгоцено појачање у тренутку кад се 1. пролетерска дивизија почела нагло повећавати новим борцима из ужичког краја и кад је било у изгледу да ће ти нови борци ускоро бити у већини.

После краћег задржавања на Златибору, Личани су упућени да смене јединице 37. дивизије на левој обали Моравице, у рејону Ариља, и јединице 3. крајишке бригаде 1. пролетерске дивизије у рејону Пожеге. Смена је извршена до 4. септембра. Трећа личка пролетерска бригада поставила се на правцу Косјерића и села Добриња, северно од Пожеге, а 1. личка пролетерска бригада — у рејон Пожеге. Улаз у овчарско-кабларску клисуру затворио је један батаљон 1. личке бригаде. Два батаљона 2. личке пролетерске бригаде упућена су ка Ариљу и Гучи, а два батаљона су задржана у дивизијској резерви код села Рупељева, јужно од Пожеге. Након тога су све јединице 37. дивизије оријентисане на северозападне падине Златибора, према друму Вардиште—Прибој, и у рејон села Радојиње, да затварају правац из Нове Вароши према Ужицу, а 3. крајишка бригада 1. пролетерске дивизије упућена је ка Косјерићу.

Тиме је завршен напорни марш 6. пролетерске дивизије ка Србији, који је почео још 20. јула 1944. с простора Гламоч—Шујице—Купрес. За успешно извршење постављеног задатка дивизија је добила и признање

врховног команданта маршала Тита. На том путу она је изгубила већи број бораца и старешина. Према неким подацима штабова њених бригада, погинуло је око 80 бораца и руководилаца, а рањено близу 200. Укупни губици су, међутим, били већи. Известан број бораца је заостајао на путу, јер није могао да издржи темпо марша и напоре, да би након краћег предаха, многи настављали пут и сустизали своју јединицу; неки су погинули или били заробљени, а већина се повезала с месним партизанским јединицама. Све то говори да је број погинулих бораца био знатно већи. Јединице су, у целини, на путу за Србију изгубиле око 30 одсто борачког и старешинског састава.

Тако су се почетком септембра 1944. године 1. и 6. пролетерска дивизија 1. пролетерског корпуса пробиле у Србију и нашле на линији Ариље—Пожега—Шљивица—Кремна—Мокра Гора, припремајући се да наставе офанзивна дејства кроз западну Србију. Лево од њих, на линији Добрун—Јабланица—Радојиња—Кокин Брод, налазила се 37. дивизија. Тиме је и 1. пролетерски корпус извршио задатак који му је Врховни штаб поставио у првој етапи операција за коначно ослобођење Србије.

Долазак 1. пролетерског корпуса Народноослободилачке војске и његов боравак у ужичком крају испунио је становништво великим одушевљењем. Нестало је страха од четничке освете који је у почетку постојао. Народ тог краја лепо је примио пролетере, као своју децу и своју војску која му доноси слободу. Домаћини су се просто надметали ко ће више бораца примити у свој дом и угостити их.

О томе су командант 3. крајишке бригаде 1. пролетерске дивизије Владо Бајић и начелник Штаба Николa Пећанац, у својим сећањима овако писали:

»Били смо окружени пажњом мјештана из околних села. Радовали су се нашим успјесима и брзо оцјенили вриједност наших јединица. Овакви поступци колико су нас радовали и упозоравали да смо међу пријатељима, толико су нас и обавезивали. Наши ратници су то добро схватили и тако су се према мјештанима и односили. Дивни су и незаборавни били ти наши први сусрети с народом Србије«.⁴⁹

*Наступни марш Војвођана кроз Херцеговину
и југоисточну Босну*

Још док су жестоке борбе источно од Шавника биле у највећем јеку, уз обостране и честе нападе и противнападе, одлучено је да се и 12. ударни корпус (16. и 36. дивизије), под командом генерал-мајора Данила Лекића и политичког комесара пуковника Стефана Митровића, што пре упуту у Србију. Двадесет другог августа Врховни штаб је дозволио овом корпусу да извеео време маневрише око планине Голије (у Црној Гори), а затим да се, у погодном тренутку, пребаци преко Дрине у Санџак, где више није било јачих окупаторских снага, јер су се оне биле оријентисале према 1. пролетерској и 37. дивизији на Златибору и око Нове Вароши. С обзиром на развој ситуације на Балкану и у Србији, било је крајње време да се непосредно приступи реализацији идеја о продору и овог корпуса у Србију.

Од два могућна правца продора из Пивске жупе у Србију: преко Санџака или преко источне Херцеговине и југоисточне Босне, а одатле преко Дрине, Штаб 12. ударног корпуса се определио за овај други, јер је ценио да су на овом правцу слабије немачке снаге,

а сем тога, овај корпус се могао ослањати на снаге 2. и 3. корпуса Народноослободилачке војске. Али Штаб корпуса није дефинитивно одбацио ни прелазак преко Дрине јужно од Фоче, о чему је одлуку требало до-
нети у конкретној ситуацији. У том циљу он је Врхов-
ном штабу упутио предлог своје одлуке о наступном
маршу кроз Херцеговину, коју је Врховни штаб прихва-
тио и одобрио.

Корпусу је, међутим, и на изабраном правцу пред-
стојао тежак задатак, не само због дугог марша овим
планинским земљиштем већ и због тога што су немачке,
квислиншке и четничке снаге, специјално припремљене
да спрече продирање јединица Народноослободилачке
војске у Србију, контролисале друмске комуникације,
те је морао маршовати шумским стазама и сеоским пу-
тевима, преко бројних високих планина, река, долина
и кањона.

Покрет је почео 22. августа из рејона села Миљко-
вића, у Пивској жупи, према Голији и даље на северо-
запад. Корпус је до 30. августа пешице прешао око
100 километара по тешко пролазном каменитом терену
Невесињске површи и североисточног дела Херцегови-
не, водећи мање борбе, углавном против четника Неве-
сињског корпуса и немачких полицијских делова, и тога
дана избио пред пут Фоча—Калиновик. Војвођански
борци су успешно савладали херцеговачки крш. Станов-
ништво Херцеговине пружало им је свестрану помоћ у
исхрани и смештају. Иако су савезничке авионске по-
шиљке хране долазиле редовније, оне нису биле довољ-
не за прехрану људства, а с терена се могло мало шта
набавити, те је исхрана и даље била веома слаба, још
увек недовољна да се сасвим поправи физичка конди-
ција бораца. У решавању проблема снабдевања овог
корпуса непосредно се ангажовао и врховни командант

маршал Тито. Лично је захтевао од Штаба 12. корпуса да га сваког дана обавештава колико је авионских пошиљки примљено претходне вечери. Брига врховног команданта о борцима уливала им је снагу и подстицала их да издрже и најтежа искушења и изврше задатак.

Стални маршеви су захтевали огромне напоре, али је било мање борби, па и мање рањеника, те су јединице лакше савладавале тешкоће. Чланови штабова дивизија и бригада обилазили су батаљоне и на лицу места пружали им помоћ.

У то време, сем 11. херцеговачке бригаде, која је била око Гацка, остале снаге 29. ударне дивизије Народноослободилачке војске налазиле су се: 10. херцеговачка бригада северно од Билећа, 13. херцеговачка бригада источно од Стоца и 12. херцеговачка бригада према Невесињу. Оне су, за време бављења 12. корпуса јужно од пута Гацко—Невесиње, водиле борбе и тако јединицама 12. корпуса олакшавале извршење задатака.

Немачка команда више није могла брзо да сазна где се тачно налази 12. ударни корпус. Нису јој на време биле познате ни његове моментане намере. Међутим, одраније упозната са задатком овог корпуса да се пребаци у Србију, она је, чим је била извештена о покретима око Гацка, 7. СС дивизију (осим 14. брдског ловачког пука) упутила ка Фочи и Горажду да спречи његов евентуални прелазак на десну обалу Дрине и покрет преко Санцака за Србију. Обавештен о померању снага 7. СС дивизије, Штаб 12. ударног корпуса је дефинитивно одустао од преласка преко Дрине јужно од Фоче и одлучио да продужи марш левом обалом Дрине, преко друма Фоча—Калиновик, и даље преко Јахорине, железничке пруге Сарајево—Вишеград и друма Соколац—Рогатица, да би форсирао Дрину у зони између Вишеграда и Зворника, уз помоћ једини-

ца 3. ударног корпуса с леве и 1. пролетерског корпуса са десне обале Дрине. С обзиром на присуство делова немачке 7. СС дивизије »Принц Еуген« и у Вишеграду, Штаб 12. ударног корпуса је, преко Врховног штаба, затражио да 1. пролетерска дивизија упути део снага за прихват овог корпуса на десној обали Дрине.

Покрет је вршен у једној колони, с 36. дивизијом на челу, како би се постигла силаина удара у случају већег отпора непријатеља.

Када су, 30. августа по подне, предузеле покрет према комуникацији Фоча—Калиновик, челне јединице 12. ударног корпуса су у рејону села Миљевине наишле на јачи отпор делова немачке 7. СС дивизије и домобранске 8. посадне бригаде, због чега су се одмах помериле до села Пољице, нешто западније од Миљевине, и ту заузеле одбрамбени положај за заштиту прелаза. Ово је главнини 12. ударног корпуса омогућило да, без већих сметњи, пређе друм и настави марш ка подножју Јахорине. Штаб овог корпуса је тада оценио да је за прелазак преко Дрине најпогодније место код села Старог Брода, северно од Вишеграда. Од масива Јахорине до Старог Брода требало је још савладати простор у дужини од око 70 киломегара, за што су била потребна два дана напорног пешачења под условом да се не наиђе на отпор непријатеља. Међутим, овај простор је био несигуран, пун неизвесности. Поред тога, требало је проћи између Сарајева и Рогаичице, где су се налазиле јаче непријатељске снаге које су биле у стању да доведу у питање извршење задатка. Све се ово морало постићи чврстом маршевском дисциплином, брзим савладавањем простора и што непримећеније од непријатеља. До гребена Јахорине то је 12. корпусу, углавном, пошло за руком.

У току 1. и 2. септембра 12. ударни корпусе је по-

ступно избио у села Стојковиће, Радељу и Гурбете и посео главни гробен Јахорине. Његове јединице су извршиле последње припреме за прелазак преко железничке пруге Сарајево—Вишеград и друма Сарајево—Горажде. Овде се могла очекивати снажнија интервенција из околних усташко-домобранских упоришта, а сем тога, у Рогатицу је, с простора села Бијело Брдо—Добрун, хитно пребачен 14. брдски ловачки пук 7. СС дивизије. Захваљујући брижљивим припремама, маршевској дисциплини, свестрано развијеној извиђачкој и обавештајној служби, прелазак преко тих комуникација обављен је готово без додира с непријатељем. Једино што су на железничкој прузи код села Реновице разбијене слабије непријатељске снаге и што је одбијена интервенција непријатеља од села Праче. После прелаека, јединице су, 3. септембра, избиле пред друм Сарајево—Рогатица.

Ситуација код непријатеља на друму Сарајево—Рогатица није била позната. Једино је утврђено ужурбано кретање немачких моторних возила, и у рејону Рогатице присуство два батаљона 14. брдског ловачког пука немачке 7. СС дивизије и делова 1. усташке и домобранске 8. посадне бригаде, у јачини од осам пешадијских чета, а у селу Гуждељима, северозападно од Рогатице, присуство око 400 четника Романијског корпуса. С обзиром на то, Штаб 12. ударног корпуса је одлучио да јединице већ 3. септембра пред вече продуже марш и пређу друм Сарајево—Рогатица на одсеку код Крамер-Села и Хан-Рудине, а затим да се поставе на простор села Шетића, Борика и Сјеверског, североисточно од Рогатице. Доношење одлуке да се што пре пређе друм Сарајево—Рогатица било је нужно. То је требало што пре учинити како се не би дозволило непријатељу да се концентрише и предузме напад на

простор на којем је 12. корпус био привремено смештен. На том простору требало је јединице задржати један дан ради припремања да следећег дана форсирају Дрину и пређу у Србију. Покрет је изведен успешно, без борбеног контакта с непријатељем, осим што су код села Гуждеља разбијени слабији делови четничког Романијског корпуса.

Форсирање Дрине

И поред све опрезности, покрети дивизија 12. ударног корпуса ка рејону прикупљања за прелазак преко Дрине нису могли остати непримећени. Пошто су код села Гуждеља разбијени четници алармирали снаге немачке 7. СС дивизије у Соколку, Рогатици и Вишеграду, оне су се у последњем чаеу активирале у намери да онемогуће прелазак 12. ударног корпуса преко Дрине.

Очекујући реакцију непријатеља и рачунајући с тешкоћама приликом форсирања Дрине без одговарајућих средстава, Штаб 12. ударног корпуса је већ 4. септембра одлучио да се у току наредне ноћи изврши прелазак преко Дрине код Старог Брода. Дрина набујала од јаке кише која је у то време често падала, без газова и икаквих превозних средстава, представљала је јаку препреку. Због свега тога прво је заузет такав распоред који је обезбеђивао место прелаза, а затим извршена организација форсирања. У том циљу је одлучено да 16. ударна дивизија 5. септембра у 5 часова почне прелазак преко реке, формира мостобран и обезбеђује га од правца Вишеграда, да 36. ударна дивизија остане у заштитници и да њене бригаде сукцесивно, после стварања мостобрана, форсирају Дрину. Узет је у

обзир прихват делова 1. пролетереког корпуса и повезивање с осталим његовим снагама.

Да би реализовао ову одлуку, Штаб 12. корпуса је издао заповест за форсирање Дрине и ступање на тло Србије. Наређено је:

Шеснаестој дивизији, под командом мајора Марка Перичина и политичког комесара потпуковника Пашка Ромца, да 5. септембра у 5 часова једну бригаду упуту на Дрину да овлада прелазом и створи најужњији мостобран за пребацивање осталих јединица; да затим, по успостави мостобрана, пребаци другу бригаду, која ће, у садејству с претходном, обезбедити мостобран од правца Вишеграда,- да своју 3. бригаду пребаци преко реке после преласка челне бригаде 36. дивизије, и то постепено, по деловима, остављајући јаку заштитницу;

Тридесет шестој дивизији, којом су командовали мајор Радосав Јовић и политички комесар потпуковник Љубо Момчиловић, да се, до пребацивања две бригаде 16. дивизије и успоставе ширег мостобрана, задржи на својим положајима, које ће, у садејству са снагама 16. дивизије, одржати по сваку цену,- да, кад се образује мостобран, једну бригаду пребаци и постави на линију села Блаце—Капетановићи, где би она преузела локално обезбеђење мостобрана и сменила бригаду 16. дивизије, а истовремено била резерва осталим јединицама 36. дивизије на обезбеђењу према Вишеграду,- да своју другу бригаду пребаци пошто се заврши прелазак свих јединица 16. дивизије, што значи да прими дужност и обавезе корпусне заштитнице.

После пребацивања свих јединица 12. корпуса преко реке, требало је да 16. дивизија продире правцем преко села Нове Гостиље и Заовина и постави обезбеђења према Вишеграду, контролишући излазне правце и од Вардишта и повезујући се с јединицама 1. про-

летерског корпуса, а 36. дивизија да продире преко села Влаховића и размести се у рејону села Вежања, контролишући планину Тару и долазне правце од Дрине. На новом простору требало се задржати кратко време ради предаха и неопходног прикупљања и сређивања јединица, док је већи одмор предвиђен тек по избијању на планину Тару.

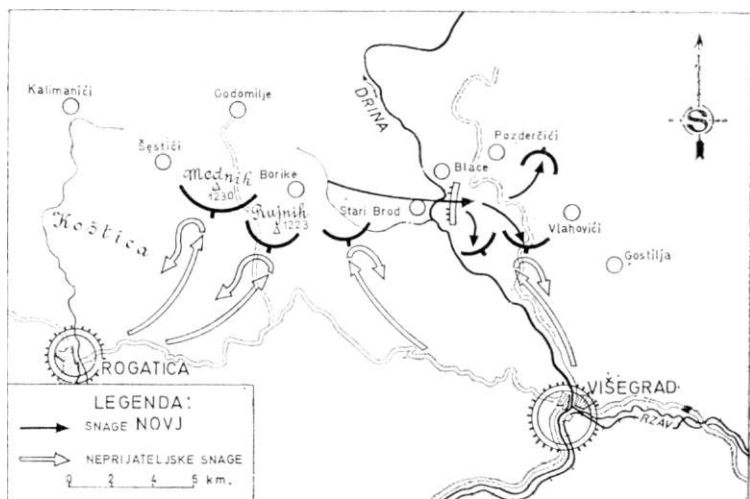
Пред почетак форсирања 36. дивизија је заузимала овај распоред: 3. војвођанска бригада код села Сјеверског, а 5. војвођанска бригада код села Блажујевића, северозападно од Старог Брода, док се 16. дивизија налазила југозападно од поменутих села, на југоисточним огранцима планине Деветака, углавном према друму Рогатица—Вишеград, одакле је претила највећа опасност од интервенције непријатељских снага.

Петог септембра непријатељ је предузео мере да онемогући пребацивање 12. ударног корпуса у Србију. Ситуација је била врло озбиљна, Непријатељ је вршио ванредно јак притисак. Преко целог дана, борбом прса у прса, бројно слаби батаљони 1. и 3. војвођанске бригаде одбијали су непрекидне јурише делова немачке 7. СС дивизије, 1. усташке и домобранске 8. посадне бригаде и снага Вишеградске и Летеће (јуришне) бригаде »Пети октобар« четничког Дринског корпуса, који су, најпре из Рогатице, а затим из Вишеграда, упорно настојали да спрече прелазак 12. ударног корпуса преко Дрине у Србију. Испред села Борика, на Лупоглаву, Рујнику и Меднику, положаји су, у непрестаној шесточасовној борби, прелазили из руку у руке по неколико пута.

За то време главнина 12. ударног корпуса је прелазила Дрину. Командант 16. дивизије мајор Марко Перичин, с првом групом бораца 2. војвођанске бригаде, спустио се у Стари Брод на самој левој обали и

наредио да се од грађе разрушених и напуштених кућа направи сплав за превозење. Међутим, убрзо је, захваљујући сналажљивости команданта, набављен гвоздени понтон који је могао да прими тридесетак бораца. Наиме, група четника, на супротној обали, опазивши борце 2. војвођанске бригаде на реци, упитала је: »Ко је тамо?« На то јој је командант 16. дивизије узвратио питањем: »А ко је тамо?« Пошто је добио одговор да се преко реке налазе четници, он је наставио: »И овде су четници«. Затим су четници објаснили да се узводно налази један понтон, те су га борци 2. бригаде убрзо нашли. Одмах затим почело је пребацивање. Дрина је овде била врло брза, а матица јака. Требало је пребацивати уже, направљено од падобрана, и за њега везати понтон. Јавили су се добровољци. Неколико њих је прво препливало реку и везало уже. Удавила су се три борца. С оружјем је било тешко препливати реку, па су борци били кога су водили са собом везали око рогова неколико аутомата и натерали га у воду. Бик је препливао и поред беене матице. Затим су га вратили. Понављало се то неколико пута, док су борци без оружја препливали Дрину. Тако се на десну обалу пливањем пребацила цела једна чета 2. војвођанске бригаде 16. дивизије. Она је разбила групу четника и запосела коту 470 и Панос (тригонометар 654). Пребацивање је настављено помоћу гвозденог понтона.

У исто време на правцу Рогатица—Борике и даље су трајале жестоке борбе. Непријатељ је, користећи се надмоћношћу у снагама (однос је био око 3 : 1 у корист добро наоружаног и одморног непријатеља), наоружању и техници, и даље упорно нападао. Нарочито је била тешка ситуација на одсеку одбране 3. војвођанске бригаде 36. дивизије. Коначно су, око 15 часова, делови 1. војвођанске бригаде 16. дивизије и 3. вој-

Форсирање Дрине 5. и 6. септембра 1944.

вођанске бригаде 36. дивизије извршили противнапад на непријатеља код Борика. У том окршају они су тако разбили непријатеља да је овај у паници одступио према Рогатици. Оштре борбе су вођене и против делова немачке 7. СС дивизије, четника и усташа који су с правца Вишеграда покушавали да прве пребачене делове 16. дивизије набаце на Дрину и униште.

Шестог септембра око 8 часова све јединице 12. ударног корпуса прешле су Дрину и нашле се на западним огранцима Таре, где су код села Јагоштице ухватиле везу са два батаљона 1. пролетерске бригаде 1. пролетерског корпуса Народноослободилачке војске који су им били упућени у суерет. Корпус је, после краћег предаха у рејону села Мацаревића, Влаховића, Блаца, Поздершића и Купусовића, наставио марш, јер је дуже задржавање у великој окуци Дрине (између Вишеграда и планине Таре) било ризикантно. На путу за

плато Таре делови 12. ударног корпуса су водили борбу против немачко-четничке колоне која је е правца Вишеграда избила у село Малу Гостиљу и са северозападних падина брда Гостиља угрозила сеоски пут који од Влаховића води за Вежању. Ове снаге су одбачене. Корпус се 7. септембра до подне прикупио на простору Милошевца, Добра Поља и Љутог Поља, где је предузео припреме за предстојећа дејства у западној Србији.

Тек кад су све јединице 12. корпуса пребачене преко Дрине у Србију, командант 16. дивизије Марко Перичин Камењар причао је друговима из Штаба корпуса како је организовао прелаз, како је дошао до понтона и како је организовао заузимање Паноса.

Преласком преко Дрине на Тару био је завршен наступни марш 12. ударног корпуса кроз источну Херцеговину и кроз део источне Босне до Србије. Дужина маршруте из Пивске жупе, у Црној Гори, до планине Таре, преко тешког терена и планинских масива Голије, Лелије, Зеленгоре, Јахорине и Романије, износила је око 280 километара. Марш је изведен од 23. августа до 5. септембра, а предузет је после једномесечних даноноћних борби. Успех марша, а тиме и задатка ради којег је предузет, био је условљен и успешним обилажењем непријатељских снага које су се налазиле на правцу маршевог циља. Сви покушаји непријатеља да осујети намере 12. корпуса остали су без резултата, мада су његове јаче јединице, у готово свим већим и мањим местима, биле увек у непосредној близини зоне којом се кретао 12. корпус. Будући да су јединице на маршу представљале врло погодан циљ за напад из ваздуха и да је непријатељ тежио да их десеткује пре њиховог ангажовања у борби, већина тих маршева је извођена ноћу. При томе су борци савладавали тешко

пролазно, јако испресецано, каменито и делимично пошумљено планинско земљиште.

Штаб 12. корпуса је био еластичан у командовању. Сваки његов поступак био је у складу с начелом да марш није сам себи циљ, него само неизбежна степенница у извршавању задатка због којег се и маршује. Штаб корпуса је непрекидно подстицао самоиницијативу потчињених, јер је сматрао да ће се старешине наћи у ситуацији да потпуно самостално доносе врло значајне одлуке. Неке од њих су и донесене у току марша. Оне су биле у опреци с појединим детаљима раније издатог наређења, али су биле у духу ситуације и задатка више јединице.

У току марша постојала је перманентна радио-веза са Врховним штабом, који је усмеравао правац дејства 12. корпуса и ваздушним путем делимично га снабдевао потребама за живот и борбу. Међутим, то је добро дошло и немачком командовању, јер је оно, хватајући и дешифрујући депеше, откривало намере и планове Врховног штаба и 12. корпуса, те предузимало одговарајуће мере да спречи остварење задатака 12. корпуса. Службе извиђања, осматрања и обавештавања биле су благовремено организоване дуж целе маршруте и на што ширем фронту. И поред недостатка техничких средстава, оне су функционисале релативно добро, што је позољно утицало на доношење одлука.

Услед напорних покрета, борби, слабе и нередовне исхране, оскудице у одећи и обући, код бораца се осећао велики замор. За дан-два, колико су јединице имале за припрему марша, ове тешкоће се нису могле пребродити. Ипак, непрекидним офанзивним дејством појачаван је морал јединица, без обзира на то што су оне већ биле јако заморене и исцрпене.

По завршеном преласку преко Дрине, Штаб 12.

ударног корпуса је, депешом од 6. септембра, известио Врховни штаб о успешном извршењу задатка. Врховни командант је похвалио овај велики подухват. Маршал Тито је написао: ». .. за примјерну упорност и јунаштво у извршавању свих задатака у шестомјесечним непрекидним борбама са окупаторима и домаћим издајницима изражавам захвалност и признање борцима, подофицирима, официрима и политичким комесарима 12. корпуса с командантом генерал-мајором Лекићем на челу. Форсирање ријеке Дрине под најтежим околностима, уз тешке бојеве и скоро без средстава за такав потхват јесте доказ да славне војвођанске дивизије 12. корпуса достојно заузимају једно од првих мјеста у редовима НОВЈ . . .»,⁵⁰

Избијањем на гребен планине Таре 12. ударни корпус је ухватио везу с левим крилом 1. пролетерског корпуса. Тиме су створени услови за координирана дејства у духу директива Врховног штаба. На тај начин је и 12. ударни корпус извршио задатак постављен у овој почетној етапи операција за коначно ослобођење Србије.

На шумовитим висоравнима Таре 12. корпус је боравио кратко време, тек толико да се борци мало одморе, нахране и припреме за извршење нових, сложених задатака. Први пут после дугих и напорних маршева, непрекидних борби и гладовања борци су имали хлеба колико је коме било потребно.

*

Тако је првих дана септембра 1944. године успешно завршена прва етапа операција за ослобођење Србије: снаге Народноослободилачке војске предвиђене

за ове операције — Оперативна група дивизија, 1. пролетерски и 12. ударни корпус — извршиле су продор на тло Србије. Сада су могле, заједно са дивизијама под командом Главног штаба Србије, развити дејства у Србији да би овладале њеном територијом и, створивши повољне војно-политичке услове, наметнуле окупаторско-квислиншким снагама одлучујуће битке за основне стратегијске позиције у Србији, а пре свега за Београд.

Овај успех још је једном потврдио борбенг и морално-политичке квалитете Народноослободилачке војске и ваљаност њеног метода борбених дејстава. Он је остварен у условима још веома знатне бројне и техничке надмоћности окупаторско-квислиншких снага. И, што је још значајније, у условима када је немачка Врховна команда за Балкан благовремено предузела мере да онемогући продор снага Народноослободилачке војске у Србију и уништи делове Народноослободилачке војске формиране у Србији. Она је, при том, користећи се богатим искуствима из борби на југословенском ратишту, изабрала најповољнији метод: офанзивна дејства надмоћних снага у рејонима концентрације јединица Народноослободилачке војске за продор у Србију — у источној Босни, Санцаку, Црној Гори и у југоисточној Србији. Међутим, окупаторско-квислиншке трупе нису успеле наметнути своју вољу снагама Народноослободилачке војске. Оне су, примењујући метод маневарске одбране и ослањајући се на јединице 2. и 3. ударног корпуса, наставиле остварење свог основног офанзивног задатка. На тај начин, док се главнина немачких снага и даље налазила у граничним областима Србије — у источној Босни, Санцаку и Црној Гори, Оперативна група дивизија, 1. пролетерски и 12. ударни корпус нашли су се на тлу Србије, створивши повољне услове за свој следећи оперативно-стратегијски задатак: разбија-

ње четничко-недићевских оружаних снага и њихових упоришта и овладавање територијом Србије.

У разматрању свих тих дејстава снага Народноослободилачке војске у Србији и на њеним прилазима у току јула и августа 1944. могућно је указати на неке значајније догађаје који су довели до пуног успеха у првој етапи завршних операција за ослобођење Србије.

Имајући на уму значај Србије за коначну победу ослободилачког рата и револуције и правовремено предвиђајући развој догађаја у другој половини 1944, Врховни штаб је, да би учврстио и осигурао војно-политичке позиције народноослободилачког покрета у Србији, на време предузео потребне мере за јачање ослободилачке борбе и јединица Народноослободилачке војске у Србији, као и за концентрацију својих довољно јаких снага на границама Србије, које су у датом тренутку могле да одлучно утичу на развој догађаја на подручју Србије. У ситуацији када је оперативно-стратешки значај овог подручја избио у први план како за немачко командовање и четнички покрет Драже Михаиловића, тако и за народноослободилачки покрет, Врховни штаб је могао одмах ангажовати довољно снага за продирање у Србију и разбијање контрареволуционарних четничко-недићевских војних формација у њој. Он је заправо могао једновремено да дејствује на оперативном подручју и југоисточне и западне Србије, да, на тај начин, развлачи непријатељске снаге и да их туче, да брзо осваја простор и да га војнички и политички организује на платформи народноослободилачког покрета.

Немачка команда на Балкану и Врховна команда Вермахта у Берлину, уочавајући намере Врховног штаба, покушавале су да активним дејствима онемогуће њихово остварење. Међутим, Врховни штаб, одлучно и

доследно спроводећи своју основну замисао, осујетио је те планове непријатеља на тај начин што јединицама Народноослободилачке војске, које су имале задатак да реализују његову замисао, није дозволио да се уплету у борбе које им је непријатељ желео да наметне. Исто тако, имајући стално на уму основни оперативно-стратегијски циљ, он није дозволио да се те јединице ангажују на споредним, понекад врло привлачним, циљевима и објектима тактичког и тактичко-оперативног значаја.

Треба истаћи да су се снаге Народноослободилачке војске врло ефикасно користиле и грешкама противника. Наиме, у тежњи да Србију бране једновременим нападом на групу дивизија Народноослободилачке војске у јужној Србији и на 1, 2, 3. и 12. корпус у Црној Гори, Санцаку, и источној Босни, немачко командовање је развукло расположиве снаге (своје, бугарске, квислиншке и четничке). Захваљујући томе, јединице Народноослободилачке војске у јужној Србији и источној Босни лакше су могле да маневром избегну удар противника, а 1. пролетерски и 2. ударни корпус и Оперативна група дивизија — да туку немачку групацију која је била усмерена према њима. А управо пораз ове немачке групације омогућио је Оперативној групи да се брзо пробије у јужну Србију. Завршавајући неуспешно операцију »Рибецал«, главне немачке снаге за одбрану Србије нашле су се далеко од њених граница. Заморене и исцрпене, оне практично више нису могле предузети ништа против 1. пролетерског корпуса, који је, ломећи отпор четника и бугарских јединица, преко Златибора продирао у долину Западне Мораве и Ћетиње, нити против 12. ударног корпуса, који је прелазио Дрину и преко планине Таре продирао у западну Србију. Тако су сва настојања немачких трупа и чет-

ника Драже Михаиловића да бране своје позиције у Србији била неефикасна. Њихове снаге су биле тучене по деловима. Захваљујући томе, јединице Оперативне групе и 1. и 12. корпуса су продрле у Србију, створиле чврсте ослонце за даља дејства и, са дивизијама под командом Главног штаба Србије, овладале добрим делом Србије, чиме су допринеле остварењу задатака друге етапе операција за коначно ослобођење Србије.

Становништво градова и села што су их ослобађале ове јединице Народноослободилачке војске Југославије, пристигле из других крајева земље, с пуно љубави и пажње се односило према борцима и пружало им свестрану помоћ у исхрани и смештају. На другој страни, борци и старешине ових јединица, у разговорима и на митинзима, обећавали су да ће, заједно са борцима Србије, ускоро ослободити целу домовину и да ће, без предаха, гонити непријатеља, лишавајући га могућности да се среди и организује.